

Ln
1555

1999

ՍՄԲԱՏ ՅԱՆՆԻՉԵԱՆ.

ՅՈՒԵԼԵԱՆԻ ՏԱՐԵ ԴԱՐՁ

զեղեցիւմեամբ որպէս ծագումնի... (էջ 33.)

ԼԵՈ
1555

ՄՈՍԿՈՒՍ.—1893

W.D. Jr. Weymouth

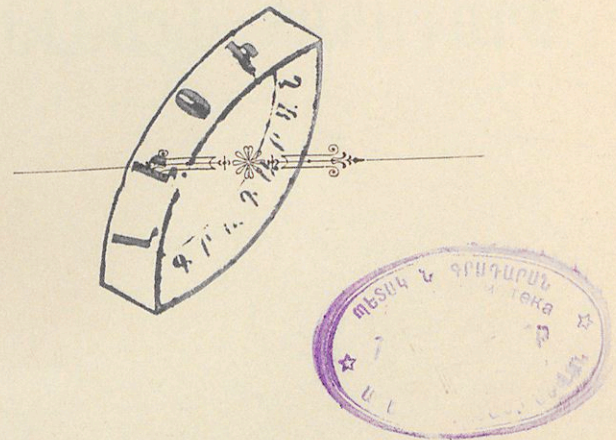
Chapman's

Weymouth.

ՍՄԲԵՏ ՅԵՂԵՉԻՋԵԱՆ.

ՅՈՐԵԼԵԱՆԻ ՏԱՐԵ ԴԱՐՁ

Մ Ո Ս Կ Ո Ւ Ս
Տ Պ Ա Ր Ա Ն Բ. Բ Ա Ր Խ Ո Ւ Դ Ա Ր Ե Ա Ն Ի.
1893

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 10 Февраля 1893 года.

Типографія Х. Бархударянъ, Мясницкая ул., д. насл. Ананова, Москва.

41555-60

ЗР. 1500

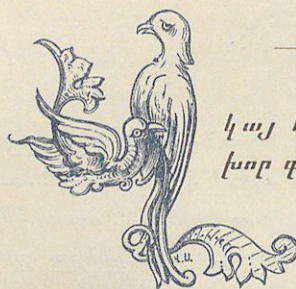
ՅՈՐԵԼԵԱՆԻ ՏԱՐԵԴԱՐԶ.

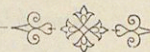
ՄԱՆՈՒԿ ՍԱԴԱԹԵԱՆՑ.

ՄԱՆՈՒԿ ՍԱԴԱԹԵԱՆՑԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Ն Ո Ւ Է Ր.

Կայ է աստղը կէսգիշերային¹, որ
խոր զիշերներով եւ ցօղել եմ քո անդարձ
կորուստը, ո՞վ վաղաթառամ ըն-
կեր: Որպէս սիրահար, որպէս նե-
տահար եւ հանապաղ պահել եմ
քեզ իմ յիշողութիւնների մէջ. և այսօր եւս, այս երեսնա-
մեայ յօրեկանիս, քո նաղելի պատկերը մանուկ դեղեցիկու-
թեամբ նորից զարթնում է իմ առաջէ: Ո՞վ իմ սիրելի,
քնարիկ լարերը մի անգամ միայն թնդացին և էլէքտրա-
կան հոսանքի պէս արագ անցան դոքա և լռեցին. վեշտը
կուրծքիդ մէջ, սէրը շրթունքիդ դու վաղ հեռացար մե-
ղանից. բայց բնութեան օրէնքով ոչ մի յոժ, ոչ մի զօ-
րութիւն ձրի չէ անցնում. ահա կենդանի եւ դու և քո
տաղանդը: Թող ուրեմն, անմոռաց ընկեր, այս իմ երկ-
տող նուէրը, որպէս երկու կաթիլ արտասուէք, սրսկէ ու
ցօղէ քո չորացած գերեզմանը:

¹ Այսպէս է սկսվում առաջին զլխի մի տողը սորա հրաշալի
Թարգմանութեան «Դէմօն» բանաստեղծութեան Լերմօնտովի:— Մանուկ
Սաղաթեանը վախճանուել է Երևան քաղաքում, 1866 թ. փետրուարին:

րոյական շարժառիթ, որ զրաւել է այստեղ այսքան բաղ-

նդունուած է, որ այս-
պիսի հանդէսներին, ուր
բազմաթիւ առարկելի
նիւթեր կան, խօսողները շատ
չխօսեն և խօսեն թեթե ու ա-
խորժելի ձևերով, որպէս զի ար-
դոյ հիւրերի պայծառ տրամա-
դրութիւնը չխանգարուի: Ես
կարծում եմ, որ խօսքս սովոր-
ականից աւելի լինի. հազարիցը
մի անգամ ես պատիւ ունեմ
տեսնել այսպիսի հայախումբ
հանդէս, ապա ես ի՞նչպէս խօսքս
սահմանափակեմ կամ, ինչպէս
ասում են, կարճ կապեմ: Սյս
պատճառով և խնդրում եմ
Ձեր ներող լսողութիւնը և համ-
բերութիւնը: Ազնիւ հանդիսա-
կաններ, ես մտածում եմ, որ
ներկայ տօնախմբութեան խոր-
հուրդը միայն լոկ ճաշկերոյթը
չպիտի լինի, այլ մի վերին բա-

մաթիւ մարդիկ: Ապա ի՞նչ է սորա խորհուրդը. այդ—
մայրենի լեզուի սէրն է, այն պարտաճանաչութիւնը, որ
վերջին ժամանակները բաւական զարթել է հայերիս մէջ,
որով և այսօր իսկ կամենում են պատուասիրել զորա
համեստ սպասաւորին: Երանի՛ այն հասարակութեան, այն
դարին, որ, ոգևորուած ազնիւ ձգտումներով, զիտէ զնա-
հատել իւր մշակներին առ հասարակ, և, զուրս գալով
նեղ, փոքրոգի և եսական շրջանից, ձեռն է մեկնել դէպի
առաքինութեան գործը: Իսկ առաքինութիւնը, որպէս
ասում է Արիստոտէլ, է բարի նախանձը դէպի հասա-
րակաց բարին, և կատարեալ հայրենասիրութիւն է: Եթէ
այսօրուայ հանդէսը իւր արտաքին գեղեցկութեամբ հա-
մապատասխանէր և իւր ներքին բովանդակութեան, մեր
զիտակցութիւնը, մեր բարոյական պարտքը միանգամայն
վարձատրուած կ'լինէր: Յոբելեանները սովորաբար սկըս-
վում են և վերջանում կերուխումով, որ մի թուռցիկ և
վաղանցուկ յիշատակ է, բայց ահա հայոց հասարակու-
թիւնը միւս քաղաքների հետ միասին կամեցել են, որ
այսօրուայ յիշատակը աւելի երկարատե լինի ներկայ և
զալոյց սերնդի քաջալերութեան համար: Դոքա ոչ այնքան
մեր արժանաւորութիւնը աչքի առաջ ունենալով, որքան
զգալով ժամանակիս անհրաժեշտ ու հրամայական պա-
հանջը, կամեցել են մի բարի գործ գործել մեր անունով,
և այս նպատակով հանգանակել են մի գումար հայկա-
կան անտուն, անօգնական մշակների վեճակը թեթեւացնե-
լու: Սյս գումարը առ այժմ է, որպէս ցորենի կամ մա-
նանխի հատիկ, որ, ինչպէս ասում է Աւետարանը, ընկ-
նելով գետնի մէջ, մեծ արդիւնք է բերում: Ես աճելով
ու մեծանալով, ապա դառնում է մի ամբողջ հասկ երես-
նաւոր, վաթմնաւոր և աւելի հատիկներով: Սյդպէս է

լինում բնութեան մէջ և ամեն բան թէ նիւթապէս, թէ բարոյապէս. բայց նկատեցէք, որ սկզբում միշտ պատահում է հակառակութեան. պատճառ՝ մարդիկ, այս և այն կարգին սովորած, չեն կարողանում շուտով ընտելանալ նորին: Օրինակի համար միտ բերենք մեր լուսաւորութեան պատմութիւնը անցած վաթսնական թուականներին, երբ ժամանակի առաջաւոր մարդիկ, թողնելով կեանքից հեռու դարեւոր ճանապարհը, ձեռնարկեցին տարածել ազգի մէջ առողջ գաղափարներ, վերաբերեալ նորա դատարարական, հրապարակական և անտեսական հարցերին: Առաջաւոր մարդիկ ասվում են նոքա, որոնք չեն գնում սովորական ընթացքով, այլ ընդհակառակն, պատասխանով դորան, առաջարկում են ժողովուրդին աւելի ուշալական, կենսունակ և կենսոյնդունակ միջոցներ, և այդպէս լինում են պատճառ դորա հոգեւոր վերածնութեան: Հէնց այդ ժամանակն էր, ձայն հնչեց չիւսիսից դէպի առապատացած Հայաստան յաւիտենական յիշատակի արժանի Ս. Նազարեանցի բերանով. սկզբում, ինչպէս այդ ամեն անգամ պատահում է, ժողովուրդը իրար դիպաւ, մթնեց, ունքերը կիտեց իւր վերանորոգող վերայ. յետոյ սթափուեց, խելքի եկաւ, — և ահա սկսուեց նորոգման դործը: — Տեսէք, թէ ի՛նչ էր այն ժամանակուայ մամուլը, և այժմ ի՛նչ է: Այսպէս և երջանկայիշատակ Ռոստոմեանցը, հիմնելով «Մարդասիրական ընկերութիւն», — տեսէք, այժմ որքան է դորանց թիւը ու նիւթական կարողութիւնը: Ես այս երկու ճիւղը յիշեցի միայն ցոյց տալու համար, թէ ինչպէս ամեն բան, սկսուելով փոքրից, ապա աճում է, մեծանում և լայնանում: Բայց թէ ի՛նչ ուղղութեամբ և ճանապարհով են գնում դրանք, այդ մեր նպատակից դուրս է, ուրեմն և անտեղի մեզ խօսել,

մանաւանդ որ և ընթացիկ հարցերը այնպէս տաք են և կուսակցական ոգւով տողորուած, որ մինչև անգամ առաջառ դատաւորը, եթէ դատէր, կ'ընկնէր ծայրացեղութեան մէջ:

Թէ հայոց ազգը, փոքր առ փոքր բանալով իւր մտաւոր և հոգեւոր ոյժերը, առաջ է գնում, այդ անտարակոյս է. թէ մեր ազգի մէջ կան բաւական անձնանուէր մշակներ, անգամ օրական հացի կարօտ, այդ նոյնպէս անտարակոյս է. բայց պէտք չէ յափշտակուել այդ հանգամանքից և դաւարել, որովհետեւ մեր լուսաւորութիւնը դեռ շատ թոյլ է և նուազ, որպէս ջրի կաթիլներ. իսկ անգիտութիւնը զօրաւոր, որպէս մի ահագին կարծր ապառաժ: Երկար ժամանակ պէտք է սպասել, մինչև որ այդ ջրի կաթիլները, անընդհատ ծորալով ապառաժի վերայ, ապա կարողանան դորան ճեղքել և խոր թափանցել մեծամասնութեան մէջ: Նոքա, որոնք համադրւած են, որ մեր դրականական ծիլերը և առաջադիմութիւնը շատ լաւ պայմանների մէջ են. նոքա, որոնք բարեկենդանութեան հանդամանքներով փափկացած, ծափ են տալիս բանասիրական մեծահնչիւն թմբուկներին, որպէս մտաւոր շարժման յաղթութեան, — մեր միտն են բերում հին ժամանակուայ առասպելախառն հեկուկների թաղաւորին, որին, պատերազմի ժամանակ, զօրավարները հաւատացնում էին, որ մեծամեծ յաղթութիւններ են անում թըշնամու վերայ, մինչև որ թշնամին վրատուաւ թաղաւորի վրանը և մորթեց նորան:

Ով որ արժէքից աւելի է տալիս ազգին, մեր կարծիքով, իմաստուն մարդ չէ, և ով որ փոքրացնում է նորա արժանաւորութիւնը, — պարզերես չէ: — Ամեն բանին իւրը: Զգիտեմ, նրպիսի խօսքերով շնորհակալ լինել այն

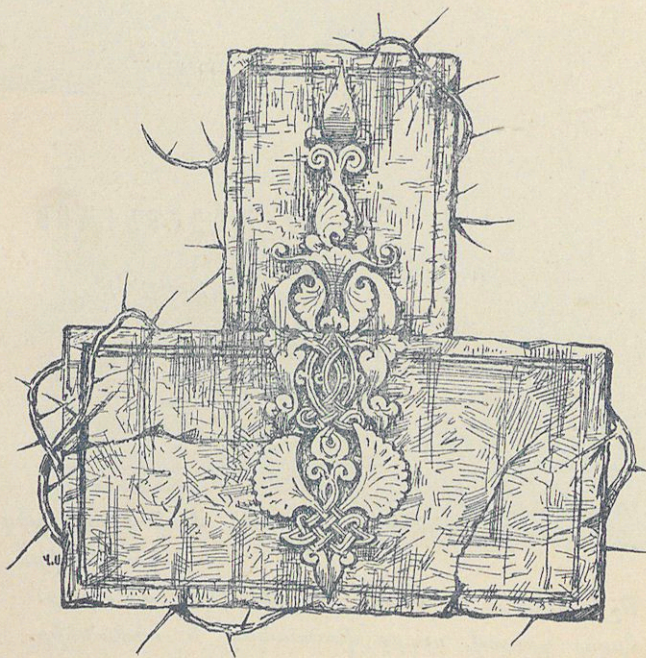
հեռաւոր հայրենակիցներին, որ ուղերձներով, նուէրներով, պատգամաւորներով ու որդեգրով այնքան քնքշութեամբ ու ազդասիրական թովովանքով պատուեցին մեզ:

Զգիտեմ, զրպիսի խօսքերով ողջունել և արգոյ հասարակութիւնդ, որ սիրողաբար հաւաքուել է այստեղ մեր նուաստութիւնը յարգելու: Վաթսուն թուականից սկսած մինչև այսօր ես դործել եմ այդ հասարակութեան մէջ. այդանգ էն անցել իմ երիտասարդութիւնս, իմ ուրախութեան ու տրամաւթեան օրերը: Հանապաղ յորդորելով հայրենակիցներին դէպի բարին, Ճշմարիտն ու գեղեցիկը, ես ինձ Աստուծուց տուած շնորհովս քաղցրացրել եմ դոյա լսելիքը, արծարծել մայրենի լեզուն, զարթեցրել զիշերուայ թմրութիւնից:—Սյո՛, այն խորհրդաւոր զիշերին, որ պատել էր իմ հայրենիքի հորիզոնը, ես, որպէս նեոահար թռչնակ, սրտամորմոք երգեցի հայի վեշաք, և երբ որ երկնականարին ցոլաց աւետաբեր այգը, ես արդէն ծնկաչոք աղօթք էի անում դորա համար,—և իմ աչքերիս ցոլացին աւետաբեր արտասունք: Ահա գուցէ այս վաստակներին փոխարէն մեր հասարակութիւնը կամեցել է պարտաւճար լինել, հետեւելով Ռուսաց առածին.— „Долгъ платежемъ красенъ“:—Եւ ձգել է իւր լուսնն ազդի դանձանակը:

Ա՛գնիւ Տիկնայք և Պարոնայք. Զեր այս, որպէս և միւս բարի գործերիդ համար ազգը Զեղ ոչինչ չունի տալու. ոչ արեղակնափայլ-արծաթափայլ աստղեր, աջ ու ձախ կողքին շարած, ոչ կարմիր-ծիրանի-կապուտակ ժապաւէններ, կուրծքին ծաւալուած, ոչ գոյնզգոյն խաչեր, պարանոցին ձգած, և ո՛չ մի պատուի նշան: Հայկական զժբաղդ ազգը, դէպի Զեղ դարձրած այսօր իւր արտասուլիսան, բայց վեհ և աստուածեղէն շնորհով

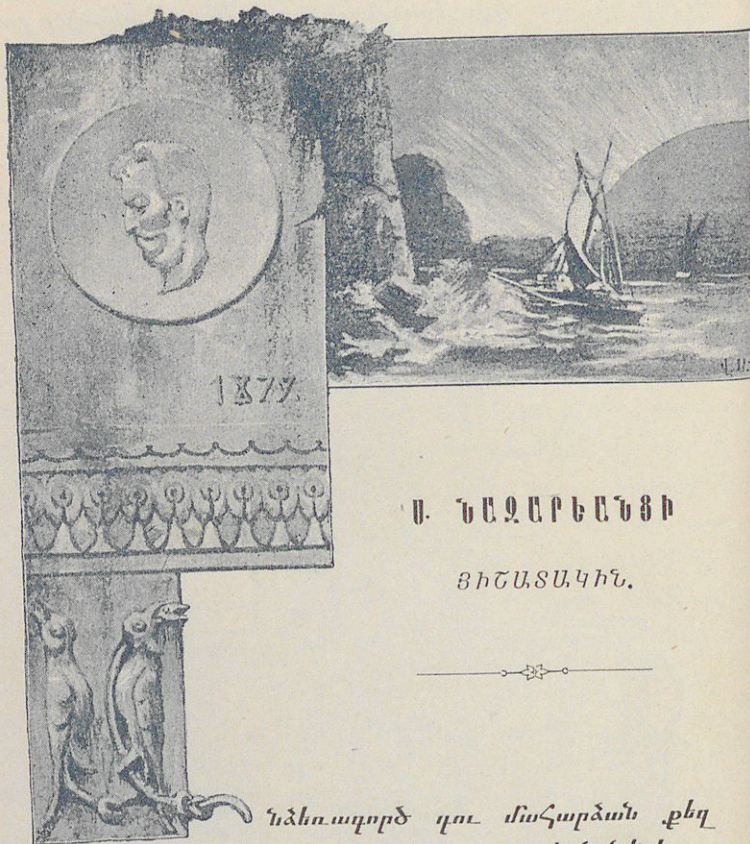
պսպղուն աչերը, կարող է Զեղ տալ իւր միակ դարեւոր շքանշանը, — և այդ է խաչը անձնութեան, խաչ անձնազօրութեան, որով խորտակվում է խաւարի իշխանութիւնը. — և այն ժամանակ ազգը Զեղ կ'տայ իւր բուն պապական—նահապետական օրհնութիւնը.—«Որպի ջան, շատ ապրես, մուրազիդ հասնես»:

1892 թ. Ապրիլի 9-ին.

Խաղաղ մնա՛, մի՛ վրդովուիր. քոնն է գալինին,
Խաւարի մէջ մեզ լոյս ծագող, Պռոմէթէոս:

Աշխարհ ծնար, և աշխարհիս դարձար մշակ,
Բայց չը տեսար այս աշխարհից անդորրութիւն.
Աշխատաւոր մարդկան բաժին է փշեայ պսակ.—
Ահ, քրտնաջան ոսկրներիդ խաղաղութիւն:

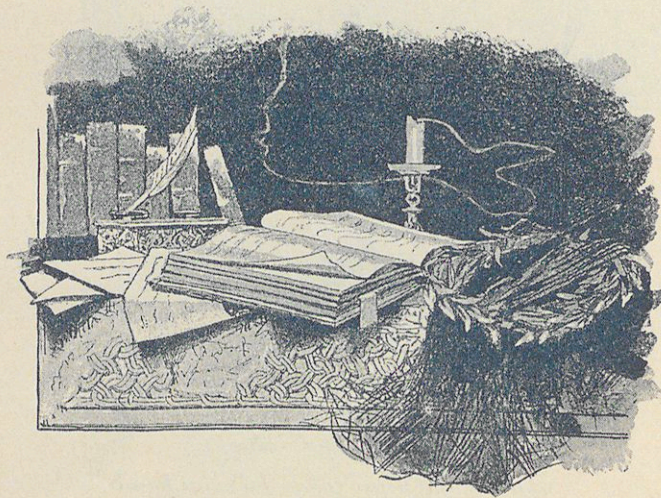
Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅԻ

ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ.

Ինձեռագործ դու մահարձան քեզ
կանգնեցիր,

Ոչ հողանիւթ, որպէս երկաթ կամ օրձաքար.
Հըզօր գրեցով, սուրբ վաստակով և անձանձիր
Շունչ կենդանի և յետ մահուան հանդիսացար:

Ահա նոր Ազգ և նոր Լեզուդ իւր ձիթենին,
Քո ջրով բուսած, քեզ է բերում, ո՞վ Ստեփանոս,

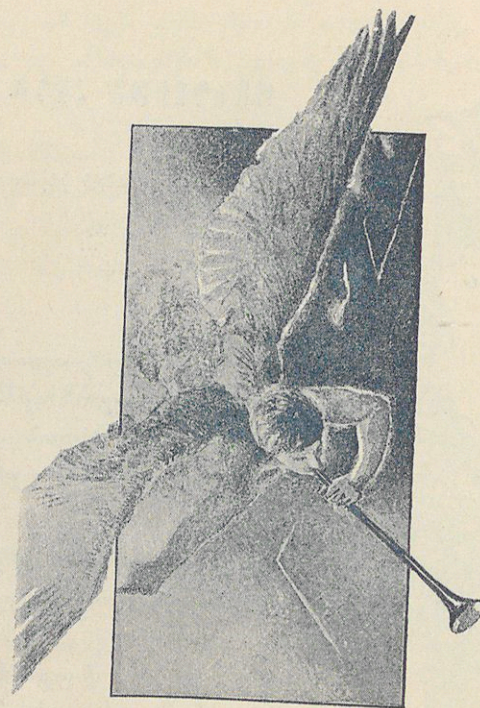

ՎԵՐՋԻՆ ՓԸՓԸԳ.

Երբ ցուրտ զիակդ, կեանքից զըրկուած,
Մըտնի տապան, իմ անդին,
Վերջին շունչըս քեզ եմ նուիրած,—
Եւ ինձ տեղ տուր քո կողքին:

Թող Գաբրիէլի փողը հնչէ,
Թող զայ ահեղ դատաստան,
Իմ նազելի, մեզ այդ փոյթ չէ
Սիրոյ գըրկում անսասան:

Թէ ինձ հասնի երանութիւն
Այն լուսեղէն աշխարհի,—
Մեր հողէ ծածք, հողէ անկիւն
Քաղցր ինձ քան մասն Անմահի:

Սահում էր այնտեղ և կենդանի ջուր,
Որպէս երեխի արտասունք մաքուր.
Եւ դրախտահան թրփերի միջին
Սաղմոս էր ասում Ամենակալին:

Այսքան կախարդիչ, հրաշալի պատկեր
Ոչ մի հողեղէն, մի մահկանացու
Իւր կեանքի օրին երբեք տեսած չէր,
Եւ ոչ մեծութիւն զգացել Աստուծոս:

Եւ մըտաւ հոգին խոստացած աշխարհ,
Ուր մեր աշխարհի ոչ հոգս կայ, ոչ վիշտ,
Ուր և մեծ, և փոքր միմեանց հաւատար,
Եւ Աղօնայի¹ ներկայ նոցա միշտ:

Եւ արևոյն հոգին հողեղէն մարդու,
Եւ չընտելացաւ Դրախտի վարդերին.
Ուզում էր թողնել վիճակ կենսատու,
Ուզում էր ասել իւր հրեշտակին.

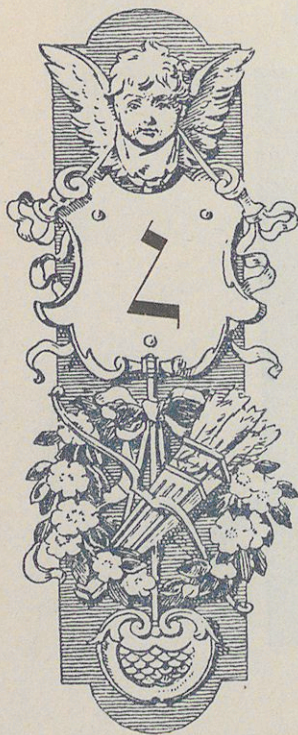
«Թող ինձ, թող՝ զընամ դարձեալ այն կայան,
Ուր ցաւ, արտասունք և տառապանք կան.
Ուր քաղցրութեան հետ կայ և դառն բաժակ.
Ուր օձ է սողում և վարդենու տակ:

«Սէր ունիմ սըրտումս, լայն այս երկնքից.
Ամփոփել իւր մէջ չէ կարող գըրախտ.

¹ Աղօնա կամ Աղօնայի, ըստ Երր. նշանակում է Աստուած:

ՊԵՆԴՈՒԽՏ ՀՈԳԻ.

(Նուէր Ս. Նաղարեանցի լիշատակին.)

ողի կապանքից հոգին ազատուած,
Երկնքի անվերջ տարածութեան մէջ,
Թռչում էր ուրախ. նորան զրկաբաց
Ողջունում էին աստղերը անշէջ:

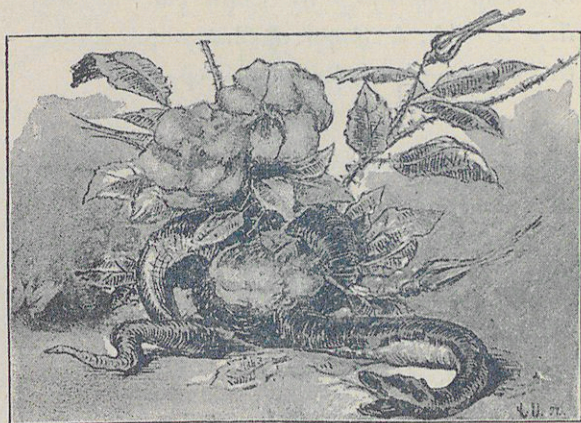
Եւ քերովբէներ այնտեղ վեցթեւան
Հանդիպում էին խընկով բուրվա-
ռով. —

Յանկարծ ցոլացաւ փայլակի նման
Աթոռն ոսկեղէն, լի գոհարներով:

Հանդիստ էր տիրում մշտնջենաւոր
Մարտիրոսների օթեաններում.
Եւ սըրանց զլին պսակ փառաւոր,
Ինչպէս արեւիք, հրափառ շողշողում:

Խաւար գիշեր է երկինք աստղալեց,—
Այնքան լուսաւոր երկրային իմ բախտ:

«Թող ինձ, թող. զընամ դարձեալ այն կայան,
Ուր ցաւ, արտասունք և տառապանք կան,
Ուր քաղցրութեան հետ կայ և դառն բաժակ,
Ուր օձ է սողում և վարդենու տակ»:

ՀԱՆԳԱԾ ՔՆԱՐ.

Եսպէս, իմ
Խրնար, այս-
քան ժամանակ,

Սիրելով հանդիստ և դատարկութիւն,
Իբրեւ ժայռերից սեղմուած մի գետակ,
Մնացիր անշարժ: Խօսանակ դու շարժուն,
Զըհրնչեց լարերդ և ոչ մի գաշնակ:

Ապրում եմ մենակ և առանձնացած,
 Սնման խառնածայն ըղբօսանքներին,
 Ապրում եմ, որպէս մարդերից փախած:
 Սչք չունիմ նայել աշխարհիս կեանքին,
 Տատասկի նրման տապալուած գեանին:

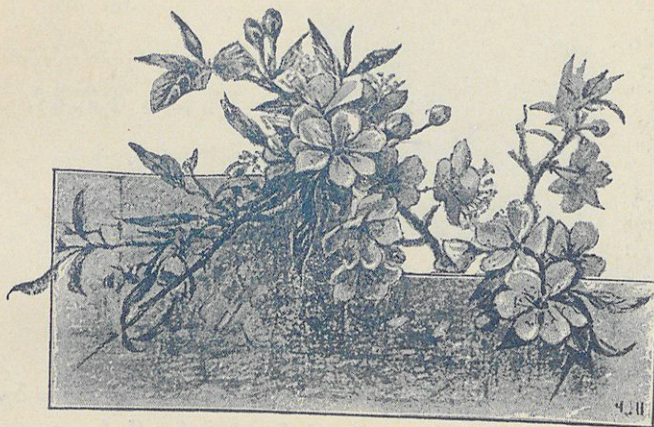
Ո՛հ, մի կանչէք ինձ, որ ձեզ բան երգեմ,
 Որ ձեր լսելիքն երգով փայփայեմ:
 Թէ ինքն Ապողոն նորից փունջերով
 Զարդարէր ճակատս, ես, յետ քաշուելով,
 Կասէի նորան. «Մընա՞ս գու բարոփ»:

Սնց կայան օրերս, անցաւ և զարուն,
 Երբ գեղեցկացած մանուկ յոժերով,
 Իբր սըրաթուիչ արծըւի կորիւն,
 Թռչում էի ես հրգօր թևերով,—
 Զրկւոր ինձ արգելք, չըկար բռնութիւն:

Սհա և այս թերթս, սեղանիս վերայ,
 Առաջ որ զըրիչս թաթախում էի,—
 Դառնում էր իսկոյն կենդանի վրկայ
 Սըրաիս զեղմունքին, և մարդարէի
 Խօսում էր լեզուով, որ այժմ չըկայ:

Ա՛խ թէ և մեր սիրտն ծառի տէս լինէր,—
 Զըմեռը կանաչ տերեւից թափուէր,
 Սմառը որ դար,— մանուկ աշխոյժով,
 Բանաստեղծական կլեկջներով
 Իւր թմրութիւնից նորից ըսթափուէր:

1892 թ.

ԱՆՔԻՆ ԳՈՀԱՐ.

I.

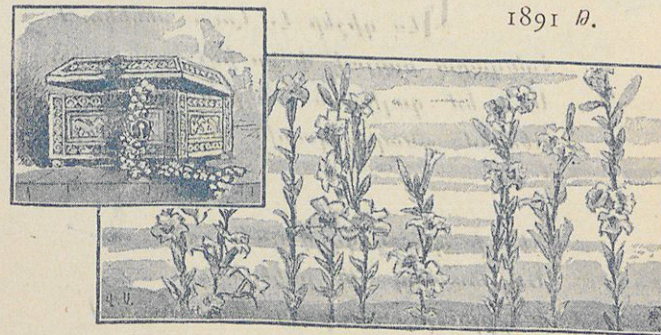
Վիսնս, աղաւնեակ, որ դու չես ծընած
Աշխարհտեղծութեան վեցերորդ օրին,
Երբ Ծարտարապետ Արարիչն Աստուած
Կանանց փափկութեամբ նկարեց Եւային.
Դու այն ժամանակ կ'լինէիր պատկեր
Եւ չնաշխարհիկ սիրոյ զազափար.
Դու անամպ երկինք, նա ամպ ու ստուեր
Եւ ոչ հողեղէն ոք քեզ հաւասար:
Որի սեւթոյր մազերը կխուռած
Ծալք ծալք ցրուած են բարակ ուսերով,

Եւ վառ աչքերի դիւթող հայեցուած
Երբեմն սրտակից փայլում է սիրով,
Բայց և երբեմն, ամպի պէս թխպած,
Կրակ է թափում այրող կայծերով:

II.

Անարատ որպէս չըհրնձած ցորեն,
Մեղսապարտ երկրի մաքուր քաւարան,
Այս թէ մեղքերը քեզ չպաշարեն,
Եւ դու մնաս իմ միակ զոհարան:
Թեթեւ փչելով մաքրափայլ օդի,
Քո անուշաբոյր շունչն եմ ես զգում,
Եւ խոխոջաձայն խաղում առուակի
Քո մեղմ, սիրալիր զրոյցն եմ լսում.
Ծառի տերեւներ, հեղեկ շարժուելով,
Նազուկ ոտերիդ յիշում են շարժուած.
Եւ ծաղիկները, քեզ բարեկելով,
Ուզում են ասել, որ դու ես Աստուած.
Դու համեստ աստղիկ, ամաչկոտ լուսին,
Դու իմ խնդութիւն և վիշտ իմ խորին,
Դու իմ պայծառ օր և տխուր գիշեր,
Իմ միակ կեանքում զո՛ւ միակ ընկեր:

1891 թ.

Յ. ԵՒ Թ. ՏԵՐ-ՅԱԿՈԲԵԱՆՆԵՐԻ

ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՔՍԱՆՀԻՆԳԱՄԵԿԻՆ.

Կէս զիշեր է: Լուռ սնեկում
Հանդարտ քայլով, փոքր ինչ զբաղւած,
Ման եմ գալիս, և անկիւնում
Տեսնեմ: քնարս պատին կախած:

Տերեւի պէս զոգոզալով,
Ես մօտեցայ հին ընկերիս.
Խիլքըս թռաւ, բայց մեղմ ձայնով
Կանչեցի ես. ողջոյն քնարիս:

Առայ նորան, և խնդաղին
Փայփայելով, լաւ մաքրեցի.
Կարծեմ, լարերը պակաս էին,
Բայց տակաւին զեռ արծաթի:—
Եւ արծաթի տարեդարձին
Այս տողերը ինձ հնչեցին:—

Բաղդաւոր զոյգ. մտաք աշխարհ
Սիրտ սրտի հետ և միաբան:
Սիրով գնացիք ձեր ճանապարհ,
Լուսապայծառ աստղի նման:

Որ մայնկութեան առաւօտից
Սրբար վաստակ էք վաստակել,
Որ անարտունջ այս աշխարհից
Երբէք աշխարհ չէք անիծել:

Սէր զեղեցիկ, սէր հոյակապ,
Ամեն տեղ քո շունչն եմ լսում:
Դու մարդկութեան հոգը շաղկապ,
Ամեն լաւ բան դու ես ստեղծում:

Եւ այդ Ձեր սէրն Աստուած օրհնեց,
Նայեց երկինք և հաշտ աչքով.
Թեթեւ զեփուռն Ձեզ ողջունեց,—
Եռանց և կեանքն բոլոր շնորհով:

Արեւիքի շողքը շողաց
Ազամանդի զոհարներով.
Շողաց և շաղբ շողշողուն
Մարդարտափայլ կաթիլներով:

Շողաց և ծովըն ծիրանի
Երկու չքնաղ նաւորդի հետ.
Մինը պսակեալ իսկ թաղուհի,
Միւսն անխոնջ ճարտարապետ:

Քաջ նաւորդներ. Ձեր գալն բարի.
Ձեզ գեղեցիկ պսակ արծաթի.
Ս'յս օր հանդէս ամուսնական.
Կեցցէ՛ք, կեցցէ՛ք այժմ և յաւիտեան:

1891 թ. 28 յուն.

ՉՈՀԵՐ.

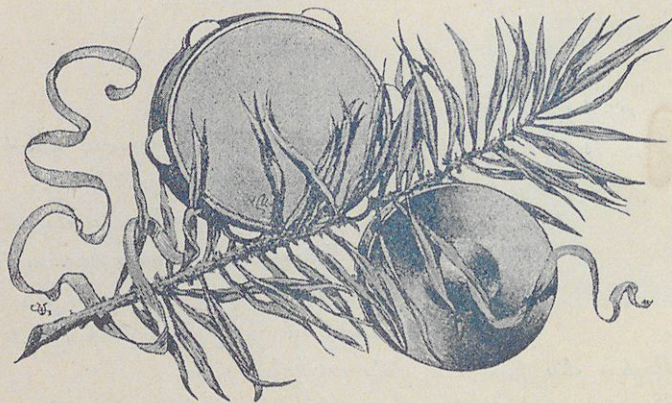

եռաւ իմ մուգան, հանգաւ և կրակ,
Մնտառը լցուեց չոր տերեւներով.
Երկինքը ծածկուեց, փախաւ արեգակ,
Էլ ես չեմ ապրում ուրախ երգերով:
Եւ աստեղաղարդ բոլորակ գմբէթ,
Եւ արծաթափայլ ջրերի խոխոջին

Սյլես չեն խօսում բանաստեղծի հետ,
Եւ ոչ այցելում աւերուած իմ տուն:
Սյժմ ինձ մնաց միայն փշրանքներ,
Մայր մտաւ ահա և նշոյլ վերջին.—
Հանում եմ զրահս, և զէն, և զարդեր.
Յանձնում եմ դորանց մանուկ սերնդին:

Բայց թող Հայկական որդիքն իմանան,
 Որ իմ սուգս նոցա վիճակն է եղել:
 Որ երբէք վախճուի զինուորի նման
 Թշնամուս առջև վազան չեմ ձգել:
 Չեմ երկրպագել ես ոսկի Հորթին,
 Եւ ոչ կռուքերին պաշտել օտարի.
 Այլ միշտ Հողեօր կարօտ ծարաւի,
 Տուել եմ արժանն ամեն մի մարդին:
 Չեմ տաշել զաղաղ, ու մատաղ կեանքի
 Կանաչ ծառի պէս ծաղկել եմ յոյսեր:
 Սրտկել եմ զրանց ջրով կենդանի,
 Որ գալոց ազգին լինին պտղաբեր,

1890 թ.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԺԻ ԳԼՄԲԱՆԻՆ

(Նուէր Մ. Սաղամեանցի յիշատակին).

Հա արեւմուտք եւ օրհասական,
 Որպէս զիշերուայ թանձրամած խաւար,
 Վրաստուն ինձ. մահիճս իմ կայան.
 Ոչ մի յոյս չմնաց նոր կեանքի համար:
 Կեանք, անոյշ երազ մատաղ օրերիս,
 Սիրուն ցնորքիդ անցաւ ելեւջ.
 Եւ վերջին լարը մեռնող քնարիս
 Պատրուէ՛ց, որպէս սիրար կուրծքի մէջ:

Երբոր ինձ թաղէք, մի՛ արտասուագին
 Ծաղիկներ ցանէք զագաղիս վերայ.
 Ի՞նչ հարկաւոր է անշունչ զիակին,
 Որ մահից յետոյ սիրոյ կուռք դառնայ:
 Մանուկ օրերից, յուսով սիրավառ
 Երգ ես երգեցի ոգևորութեան,
 Բայց ինձ չըլլսցեց դուռը այս աշխարհ.
 Վայ ձեր վարդերին, որ ահա չըկան:

Եւ թող բնութիւնն՝ միակ գեղեցիկ,
 Ողջունէ երգչիս վերջին հրաժեշտին,
 Եւ երասխաջուր մարգերի ծաղիկ
 Անթառամ խրնկէ հայրենի այգին:
 Ազատ թուխպերից, թող պայծառ շողայ
 Արեգն երկնքին միջօրէական,
 Եւ յաւերժ մատաղ կեանքի պէս խաղայ,
 Որ լուսաւորէ իմ կորած դամբան:

1890 թ.

ՅՈՐԵԼԻՆԱԿԱՆ

ՏՊԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

..

Եր ողջունական ուղերձները, ներ-
 շնչուած տարօրինակ ոգևորու-
 թեամբ, Ձեր բուռն ծափահարու-
 թիւնները, քաղցր և հրապուրիչ
 արձագանք տալով սրտիս, այնպէս
 շարժեցին ինձ, որ հազիւ թէ կա-
 րողանամ չափաւորել հիացքս և
 պարտուպատշաճ կերպով յայտնել
 Ձեզ իմ լիամասն շնորհակալու-

թիւնը: Քամին այնպէս արագ անցնում է արեւելքից արե-
 մուտք, և ընդհակառակն, որ սորանից մի փոքր առաջ
 ինձ թւում էր ամէն բան հանդիստ ու խաղաղ, այնպէս
 պարզ էր երկնակամարը, որ ես կարծում էի հանդարտ

տրամադրութեամբ բացատրել արգոյ հանդիսականներից
առաջը իմ երկար գնացած ճանապարհի տպաւորութիւն-
ները: Բայց ափսոս, որ այդ բոլորը իրար անցաւ, և խախտ-

ուեց գաղափարներին շարքը: Ես ինձ համարում եմ բաղ-
դաւոր, որ ունիմ Ձեզ պէս սիրողներ ու սիրելիներ. այդ
ինձ համար է մի բարոյական մխիթարութիւն, և անջնջելի
կ'պահեմ սրտիս խորքում, մինչև կ'փակէի աչքերս յաւի-

տեան և կ'յանձնէի հողին հողեղէնս: Սակայն մեծ ախրու-
թիւն կ'պաշարէր ինձ, եթէ իմ անունովս էք եկել այստեղ
և ոչ մայրենի լեզուի. մայրենի լեզուի շնորհիւ ես մարդ եմ
գառել, ստացել եմ վարկ ու հասարակական նշանակու-
թիւն. ուրեմն թող տուեցէք կարծել, որ այսօր հայկական
լեզուն է հրաւիրել Ձեզ այստեղ իւր համեստ մշակին
պատուասիրելու: Արդեօք այդ լեզուն ի՞նչ ապագայ է պատ-
րաստում մանուկ սերնդին. արդեօք կ'ստանայ դա նոր
ոյժեր ու միջոցներ, որ լինի ոչ հրամայելի, այլ հրամա-
յող. դեղեցկութեամբ որպէս թագուհի, հազին ծիրանի
զգեստ և զլինին երեքտակէն վարսակալ խոշոր մարդա-
րտով շարած: Ահ, թէ կարողանայի անյայտ ապագայի
վարագոյրը պատուել և տեսնել թէ ի՞նչ է սպասում
այնտեղ նոր սերնդին: Սպագան անդուշակելի է, բայց
ներկայի սաղմը, ներկայի գործող ոգին կարող են մի
փոքր պարզել դորա հորիզոնը: Այսպէս հեռուից երևող
նաւի կայմից ու առաջասաններից դժուար չէ նշմարել, որ
դա, նեախ պէս ձղելով ծովի ջրերը, կամաց-կամաց մօտե-
նում է խաղաղական նաւահանգստին: Այսպէս և այսօր.
նայելով այս նաղելի մանուկ սերնդի վերայ, զինուորուած
սքանչելի լեզուով, այնպէս է խօսում ու գործում, որ
կարծես թէ կարող է անդրաքայլել ևս ոչ միայն ծովի,
այլ և յամաքի արդելքներից: Այս պատճառով ևս ոչ
այնքան յօժար եմ յետ նայել դէպի անցածը, քան թէ
առաջ դէպի ապագան. անցած շրջանս անցել է յաւի-
տեան. ևս այնտեղ եղել եմ լոկ սերմանացան, բայց թէ
ցանած սերմերս ի՞նչ հողին վերայ են ընկել, այդտեղ ևս
դատաւոր լինել կարող չեմ: Եւ եթէ ջատագովէի իմ
անձս, միայն համեստաբար կարող էի նկատել, որ իմ
զիտաւորութիւններս եղել են բարի, սերս անխաղախ
դէպի նոր սերունդը, որի խոստովանութեամբ և կայացել
է այսօրուայ աօնախմբութիւնը:

Երբէք ձեռնամուխ չեմ եղել մեծութեան և ոչ երկրային կուռքերից ազաչել ողորմութիւնս. չեմ դեղերել մեծամեծների դրան, որ բարձր երեւամ, և ոչ այցելել եմ հարուստների այն յուսով, որ նոցա սեղանից վայելիմ: Իմ միակ սենեակս, իմ ոգեպահիկը աւելի եմ համարել այն բաղմամբութիւն և ոսկեզարդ դահլիճներից: Ես մտածել եմ. մի օր, որպէս մահկանացու, կ'ընկնեմ, կ'մեռնեմ. իս բարեսիրտ աշակերտները, որոնց սպասաւորել եմ կարողացածիս չափ, գոնէ « Ողորմի Աստուած » կասեն ինձ: Եւ արդարեւ ես սիրել եմ դորանց. սորա համար, հասարակութիւնս ողջունելուց յետոյ, ես անմիջապէս կամենում եմ դառնալ դէպի հրեղէն դասը մատաղ սերունդների, որոնք ծաղկափթիթ դէմքերով ծաղկաբար շարունակ են այստեղ խումբ խումբ, այս փառաւոր և հանդիսական դահլիճում¹:

Ուսանող սերունդը ամեն ազգի ապագայ յոյսն է. ուսանող սերնդին սեպհական է վերանալ-բարձրանալ սովորական կեանքից և հասնել այնպիսի կատարելութիւնների, որ անձանօթ են հին շրջանին: Դա իսկապէս ներկայացնում է մի տարր, որ չգիտէ հանգստութիւն, միշտ գտնուելով զործողութեան մէջ, դա մարմնացնում է մարդկային գաղնակցութիւնների ամենաթարմ մաս: Սորա համար ուսանող սերունդը ձգտում է նախ և առջ արդար և լաւ մարդ լինել, ըստ որում լաւութեւ և արդարութեան զաղափարը գտնվում է ընդհանուր մարդկութեան մէջ և ոչ թէ սեպհականութիւն է մի մասնաւոր ազգի: Ճէնց այս հասկացողութեան մէջ է դրուած այն մեծ առաջնորդական ոյժը, այն մեր ժամանակակից ոգին, որ մի առանձին համակրութիւն են ընծայում վերաճող սերնդին: Կրթութեամբ ժողովուրդ,

կրթութեամբ հասարակութիւն այնպիսիներն են համարվում, որ լաւ են բմբռնել այդ ճշմարտութիւնը և հանապազ իմացել են քաջալերել մանուկ սերունդները թէ նիւթապէս, թէ բարոյապէս: Հասարակութիւնը, որ հրաժարվում է հաց ու ջուր տալ նոր սերնդին և ըստ ամենայնի լուսաւոր հոգաբարձու հանդիսանալ դրան, այդ նշանակում է որ դա չէ կամենում, որ իւր պարտիզն տունկը աւելի բարձր աճի ու կանաչի, այլ որ չորանայ հին ծառերի հետ և զետին տապալուի: Այս, եթէ այդ զեղեցիկ մարդկային անհատները, այդ հայաշունչ-հայրեզնդեցիկ մարդկային անհատները, այդ հայաշունչ-հայրենաշունչ ծաղիկները պահէին իւրեանց այսօրուայ դոյնը, անուշահոտ բուրվառով խնկէին ազգային յիշատակարանները և երբէք չխառնուէին ճահճային բոյսերի հետ: Ահա որպիսի ծանրակշիւ խորհրդածութիւններ է շարժում մեր մէջ այստեղ ներկայացած սերունդը և մանաւանդ ուսանողների խումբը: Ահա թէ ինչու համար մայրաքաղաքիս հասարակութեան վերայ բարոյական պարտք կայ օգնութիւն հասնել պահասաւոր ուսանողին, ընդունել դորան, փայփայել և նիւթական կարիքը թնթեացնել: Այդպիսի ուսանողը, կենդանի արձագանք գտնելով ազգայինների մէջ, աւելի սիրով կ'կապուի ժողովրդի հետ, որի որդին է նա. այդպիսի ուսանողը, ասում եմ, ապահոված իւր հայրենակիցների օգնութեամբ, ապագայում կրկնապատիկ յետ կ'դարձնէ իւր առածը, լուսաւորելով ժողովուրդը և կենցաղօգուտ դիտութիւններ տարածելով դորա մէջ: Չմոռանանք և այն հանգամանքը, որ մայրաքաղաքիս ուսանողութիւնն է կղել նախընթաց կարապետ, պիօներ, հայոց թաառնական բնմի: Յիսնական թուականներից սկսած մինչև այսօր նա իւր անընդհատ ներկայացումներով կենդանի է պահել մեր մէջ մեր յարաբերութիւնները անցածի և ներկայի հետ, միայն թէ այդ յարաբերութիւնները և ինքը, համալսարանից յետոյ, կենդանի պահէր և

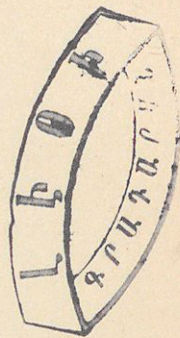
¹ Իմ ընկեր և բարեկամ Յ. Տէր-Յակոբեանի տանը:

աւելի խոր, իւր զիտութեան արժանի, ներկայացումներ տար Հայոց կեանքից ու զրականութիւնից: Ահա և սոցա անմոռաց նախորդները՝ Աբովեան, Նազարեանց, Էմին, Պատկանեանք և շատերը, նոյն համալսարաններում կրթութեամբ, այսօր հոգեւոր աչքով նայում են հայկական լեզուի հանդէսի վերայ և յորդորում են ձեզ սերտ սիրով միանալ իւրեանց կրտսեր եղբայրների ու որդեակների հետ: Ես շատերի հետ չեմ կամենում հաստատել, որ մեր հայրենասիրութիւնը սկսվում է մեր զլխից և հասնում միայն մինչև մեր ջէրը, և երբ այդ հայրենասիրութիւնը ուղղում է և ջէրը ընկնել, այնուհետև հայրենասէրը թողնում է իւր սիրած հայրենիքը և փախչում: Երբ հետևեալ նա համակրում չի, որ այդ անաքանդ հայրենասիրութիւնը ջէրին է դիպչում: Ընդհակառակն, Մոսկուայի հասարակութիւնը երբէք յետ չի մնացել բարեգործական նպատակներից, և մենք ներկայ դիպումք միայն ցանկանում ենք նորան աւելի վեհանձն և առատաձեռն լինել, որպէսզի մեր համալսարանական փոքրիկ նաւակը փոթորիկի չպատահի զիտութեան ասպարիզում և իւր երիտասարդ վերելեակներից ոչ ոքի ծովի մէջ չձգէ:

Քաղցր է ինձ հանդիպել Ձեզ, նոր սերունդ, այս մոռաւոր ցնցման միջոցին, երբ մի փոքրիկ ածու, մի փոքրիկ աղբ, ամբողջ դարեր զլորելով, բայց դարերի հետ չզլորուելով, կարողացել է տարածել իւր մէջ զրադիտութիւն, կազմել դպրոցներ և դպրանոցներ, հիմնել բարեգործական ընկերութիւններ և հասարակական շահերը անձնականից վերադասել: Սրտածմելի պատկեր է հանդիսանում մեր առաջը, որ զրադիտութեան վերայ աշխատել են ոչ միայն կրթութեանը, այլ և անկիրթ ժողովուրդը, և չուխան, և սիւրտուկը, միմեանց ձեռք մեկնելով, զարմանալի համերաշխութեամբ առաջ են տարել ազգային լուսաւորութիւնը:

Այդ համերաշխ գործակցութեան շնորհիւ առաջացել է և մեր այսօրուայ հանդէսը:

Ես իմ մէջ չեմ դանում լեզու և հոգի, որ կարողանային թարգման լինել այն հրեղէն նիւթերին, որ կիտուած են այստեղ զանազան տեղերից. լուսաւորութեան կենդրոնները, սկսած Ռուսաց և միւս համալսարաններից, Հայոց դպրանոցներից ու դպրոցներից, քաղաքներից ու գիւղերից, — այսօրուայ տօնին բոլորը մասնակից են: Այդ տօնը օրհնեց և հին հայաստանի վիպասանների սերունդը՝ Ալեքսանդրուպօլսի աշուները, և օրհնեցին առաջին սիրոյ սրբութեամբ և խորութեամբ. նոքա կոյր աչքով աւելի տեսան ուղղացին, քան թէ շատերը, որոնց երկու աչքը ևս բաց է: Նոյնպէս հայկական ուսումնական և բարեգործական ակումբները իւրեանց հեղինակներով, հայկական պարբերական մամուլը և Հայոց համայնքը, ուղերձներով, պատկերներով, ոսկէտառ համարներով, լուսանկար ալբոմներով ու արձանագիր դրուագներով, առանձին համակրութեամբ պատուասիրել են ներկայ հանդէսը: Դոցա հեղինակներից մինը, որ արդէն ծածկուած է ծերութեան ալիքով, իւր գեղարուեստական նկարագրով, տղայութեան հասակիս նուիրած, աւելի կախարդեց հանդէսի ուշադրութիւնը, — դա Պերճ Պռօշեանցն է, որ, վաթսնական թուականներից ասպարէզ մտնելով, մինչև այսօր հաստատ ձեռքով կրում է աշխատութեան դրօշակը: Լաւ հասկանալով, որ ով գնում է բարոյական յաղթանակների դժուար ճանապարհը, նա չպիտի որոնէ այնտեղ դալար մարդադետին, Պռօշեանցը և այսօր չէ յոգնել իւր երկար ճանապարհի վերայ. դալոյ օրերի արշալոյսը նորան տալիս է նոր ոյժ ու տոկունութիւն չղաղարել սկսած գործից. բայց իւր արշալոյսը արդէն հանգել է: Կարիքների և աղքատութեան մէջ, չգտնելով արձագանդ իւր հայրենակիցների սրտերում, նա հանդարտ սպասում է իւր կեանքի տրեմուտ-

անկարելի է դորանց վերականգնել, ինչպէս մտածում են հայերը: Իսկ ինչ որ վերաբերում է հիւանդ դործածութեան, մենք պէտք է ասենք, որ դորա փոփոխութիւնը միշտ եղել է բայերի վերջաւորութեան մասին և ոչ արմատական բառերի, որոնց յարմարագրութիւնը, հին դարերից սկսած մինչև մեր օրերը, այնպիսի քաղաքացութեան իրաւունք են ստացել, որ ոչինչ հարկ չկար դորանց յեղաշրջելու: Միտ գնելով ժողովրդական կենդանի բարբառին, մենք տեսնում ենք որ մասնիկներս իւր և իւր չեն հնչում երկայն, ամանակով, այլ սուր և սուղ, որպէս թէ բառի հետ միացած. ի՞նչպէս և ոչ ի՞նչ փոխ, ի՞նչպէս և ոչ ի՞նչ փոխ: Հին դրականութիւնը բացասական մասնիկը չէ միշտ միասին է գրել թէ բառերի հետ, թէ բայերի հետ. ի՞նչպէս ի՞նչ:

Վերջապէս իւր և իւր մասնիկների միասին գրելը ունի և ուրիշ պատճառ. նոր լեզուների արտասանութիւնը հիմնուած է բառերի սղման, ամփոփման ու արագաշարժութեան կանոնի վերայ, որ մի յայտնի լեզուաբանական օրէնք է, որով և այդ լեզուները առհասարակ զանազանփում են իւրեանց հին, կլասիկական ձևերից:

Բացասական ապառնին ուղիղ չէ, երբ գրում են չէ՞ լա՞, չէ՞ լա՞, չէ՞ լա՞, չէ՞ լա՞. այլ պէտք է գրել չէ՞ լա՞, չէ՞ լա՞, չէ՞ լա՞, որովհետև այս ձևը, որպէս կարծում եմ, առաջ է եկած ապառնի գերբայից լի վերջաւորութեամբ, որի միւս օրինակը կ'ընէի. չէ՞ լա՞, չէ՞ լա՞, չէ՞ լա՞: Ածականս Գրական, ինչպէս շատերը գործ են ածում, անյարմար և անմարտելի է: Գրոց լեզուում վարվում է որպէս գոյական, և կարող է գնալ փոխանակ литераторъ բառի. իսկ որպէս ածական, որ սակաւ է պատահում, նշանակում է Գրաւոր որ ամենևին ուրիշ իմաստ է տալիս:—Պէտք է ասել Գրականական, որպէս Գրական—Գրականական: Ձէ և չէ բացասականների երկու

ևս ձևերը գործ են ածվում. թէև աւելի կանոնաւոր է չէ, բայց աւելի կենդանի է չէ: Համառօտելով մեր ասածը, զալիս ենք այն եզրակացութեան, որ մեր ուղղագրութիւնը, որքան այդ հարաւոր է առ այժմս, միօրինակ լինելու համար լաւ է պահպանել այս ձևերը.

Գլխում և ոչ կը լսեմ.

Ձլսեմ և ոչ չը լսեմ կամ չ'լսեմ.

Ձեմ լսիլ և ոչ չեմ լսի.

Աստուած և ոչ Աստած.

Գրականական և ոչ գրական:

Իսկ կրաւորական բայերի ձևերը լա՞նք կամ լա՞նք կամ լա՞նք. լա՞նք կամ լա՞նք, մնում է հեղինակների բնորոշութեան, թէև ես ինքս առաւելութիւնը տալիս եմ լա՞նք և լա՞նք ձևերին:

Մենք այդ հարեանցի նկատելոյնք այստեղ միայն հասարակաց գիտութեան համար. մեր գործն էր լոկ զեկուցանող լինել և ոչ լուսաբանող. հետեւաբար մենք միտք չենք ունեցել պարապել քերականական կամ այբուբենական թուարանութեամբ:

Ցանկալի չէ, որ և մամուլը երկար զբաղուի այդ հարցերով: Զբաղուել տառերով և զբաղեցնել դորանով ընթերցող հասարակութիւնը նշանակում է լեզուի վերայ աւելորդ բեռներ բարձել, անդամատել դորան և զրկել այն գեղարուեստական և պրակտիկական պայմաններից, որոնց աշխատում է հասնել ամեն գրականութիւն: Ուղիղն ասեմ, ես ևս մտադիր էի մեր բացականչական և հարցական նշանները գործ ածել եւրոպական ոճով, դնելով դորանց նախադասութեան վերջին և ոչ բացականչելի կամ հարցանելի բառերի վերայ, որովհետև բառը ինքն ըստ ինքեան միայն լոկ նշանակիչ է առարկայի և չէ յայտնում մի կապակից իմաստ: Կարելի է կանչել կամ հարցնել ամբողջ նախադասութեամբ, և ոչ առան-

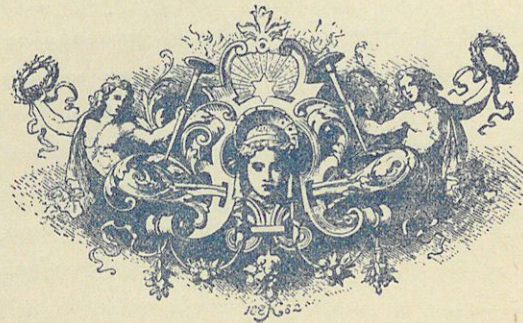
ձին բառով: Այս տարրական կանոնը քերականական վերլուծութեան ծանօթ է ամեն երեսայի առաջին և յետագայ դասարանների, ուրեմն և աւելորդ է խօսել զորանց մասին: Մենք միայն մանկավարժական նպատակով, խնայելով մեզ յանձնուած երեսային, ձեռք առանք այդ նորաձեւութիւնից, չկամեցանք նոր փոփոխութիւն մտցնել շփոթել և առանց զորան շփոթուած ուղղագրութեան ձեւերը: Բայց մենք հաւատացած ենք, որ չայոց զրականութիւնը, օրէջօր ենթարկուելով եւրոպական զրականութիւնների ազդեցութեան ու նորանոր գաղափարների ծաւալման, հարկադրուած կ'լինի այդ ձեւերը ընդունել:

Իմ ազնիւ բարեկամներ, ես մտածում եմ, որ մեր նոր լեզուի քերականական և ուղղագրական անկատարութիւնը առաջ է դալիս մեր զպրօցական խակութիւնից: Հայկական խիւքը դեռ չէ ստեղծել իւր համար զպրօց՝ կառավարող զրականական ճաշակները: Ձեզ է մնում ստեղծել այդ զպրօցը:

Ահա ինչու ուրախ սրտով ու հայեացքով մօտենում եմ զէպի Ձեզ որպէս զէպի մի կանաչավայր, ուր այնքան յոյսերի նշոյլներ ծիածանագոյն փայլում են տակաւին անփորձ սրտերում,—մի կանաչավայր եմ ասում, ուր բնութիւնը արարիչ և ազատ ոյժերով ստեղծագործում է մարդս, որ և սա լինի արարող և ազատ, հեռու նախապաշար կարծիքներից:

Այո, իմ հոգեկան քաղցրութիւնը ինձ կրկնապատիկ է երեւում այժմ՝ մանաւանդ երբ միտս են գալիս սորանից երեսուն տարի առաջ եղած անցքերը: Այն ժամանակ Ռուսաց զրականութեան մէջ աիրում էր սաստիկ ռէալիստիկական ուղղութիւն և տաղանդաւոր, բայց ծայրայեղ Պիսարեվը իւր կրիտիկական յօդուածներով շանթեր էր արձակում բանաստեղծութեան զլինին, անգամ Շէքսպիրի զրամաները կոչելով Բեքտաւ Էօշէնէր և հա-

սարակ մաշակարին Պուշկինից վերադասելով: Այն ժամանակուայ երիտասարդութիւնը, որի ախտերը բուռն են, բայց կամքը թոյլ, նոյն Պիսարեվի բացասութեան զոյնելով ներկուած, ոչ ուրախութիւն պատրաստեց «Լեոնի Վշտին», որ այսօր ահա լի զամբիւղով պատրաստել էք Դուք: Սակայն ես, ցաւելով պէտք է յայտնեմ ձեզ, որ ձեր այդ ուրախութեան թելը, այնքան մատղաշ ու սիրող ձեռներով մանած, շուտով միջաբեկ կ'լինի, որովհետեւ անցածի և ներկայի յիշողութիւնները շատ կէտելով մօտենում են միմեանց և ստիպողաբար առաջս ընկնում, որ դոցա մասին խօսեմ: «Մի խռովեացին սիրտք ձեր»:

II.

և ոչ հասարակութիւնը պատրաստ էր պնդան, որ փոքր ի շատէ վնահատէր իւր մտաւոր մշակներին: Նա դեռ շատ հեռու էր այն դիտակցութիւնից, որ պապերի ու տատերի սարք ու կարգով մնալ անկարելի էր, որ ժամանակները փոփոխվում են, ծաղում են զանազան պահանջներ, և այն ազդր, որ անպես է անուժ դորանց և բաւականանում է ներկայով, երբէք չէ կարող ունենալ լաւ ապագայ:— Ամեն մարդ ապրում է իւր համար: Շատերը, Պանդորայի բարիքներից կշտացած, աւելորդ էին համարում օգնել կարօտեալ աշխատաւորներին, այլ և չարապէս դործ էին վնում միջոցներ լուսաւոր դադափարների ընթացքը խափանելու¹: Մեր հայերը, հայրենի երկրից հեռանալով

¹ Դեռ նրիտասարդութեան օրերից աւելի սէր դրալով դէպի նոր լեզուն, սիրով կապուեցի դորա բանակի հետ, որի զինուորները փորձաթիւ էին: Բայց հէնց սորանով ատելի եղալ այն պարոններին, որոնցից մի քանիսը բաւական էին համարում մեքենայաբար պաշտպանել հնութիւնը, և մի քանիսը պրակտիկաբար հայերէն խօսալ միայն. իսկ զործել ու մտածել՝ աւելորդ բեռը նոյն Հայի համար: Եւ որովհետեւ

օտար աշխարհներ, սեպհականում են և օտար սովորութիւններ. նորա, այսպէս ասել, յետ կենալով ազգային բնաւորութիւնից, չեն կարող Ֆիզիօլոգիկական օրէնքի զօրութեամբ, միանգամայն ընտելանալ և ձուլուել օտար տարրերի հետ: Այստեղից առաջ է դալիս և մի անբնական երևոյթ: Նորա, նախանձելով եւրոպական սօցիալական կենքի գերազանցութեան, աշխատում են քաղել դորա արտաքին կեղեք և ոչ դորա ներքին վերանորոգող

ալդ երկու կուսակցութիւնների կարծիքը համապատասխան էին միմեանց, այսինքն, եթէ կարելի է այսպէս ասել, աւելի նպատում էին հայութեան անգործութեան, քան թէ հայութեան գործողութեան, — սկսեցին ջերմութեամբ հալածել ինձ: Սոցանից պէտք է լինէին, որ, երբ 1865 թ. «Աւոնի Վիշտը» աշխարհ տեսաւ, ծածուկ բողբոջեցին Լազարեան ձեմարանի հոգաբարձու՝ Խաչատուր Լազարեանին, որ և առանձին նամակով պատուիրեց այս գործը քննելու այստեղի համալսարանի պրօֆեսոր և զիրեկտոր ձեմարանի իվան Կանդրատից Բաբստին: Ահա այս ոռու մեծաւորն էր, որ, ջատագովելով իմ օգտաւէտ ծառայութիւնը, կարողացաւ ջրել վերոյիշած անբաստանութիւնը և փրկել ազգասէր Հայերի ձեռքից: Եւ, եթէ համեմատութեան կանոնին ընդդէմ ջլինի և նոր նիւթ ջղառնալ նախանձորդների լեզուին, ապա կարող եմ արձանագրել և պ. Բաբստի պատասխանի վերջին տողերը, որ նա ուղարկել էր Հոգաբարձուին. „Онъ мѣсто въспомъ заведеиіемъ; энепученѣ, uestenѣ. Возможно-ли еіо ыволити?“

Փոքր ջաշխատեց նոյն բանի համար և մեր հայրենակից Սովսէս Բուդաղեան, որ Հոգաբարձուի մօտ տեսնելով «Աւոնի Վիշտը» կարմիր մատիտով խաղիւղած, ասել էր նորան. «Վեհազնեալ, ալդ լաւ մարդերի գործ չէ.» և ապա գրել էր ինձ. «Իսկ դու մի վախենար. մի շեղուիր քո մտքերից ու ձանապարհից:»

Բայց և այժմ Թող ջպդտորուի քո լաիտենական բունը, ո՞վ ազնիւ հայրենակից: Ես իմ կեանքիս արեւլքին, որպէս և դորա արեւմուտքին, և մաղաջափ ջեմ ծռուել իմ բռնած ուղղութիւնից: Այն, ես ջեմ փոշմանում և ալսօր, որ ջորեքթաթ ման զալու ջնորհ ջունեմ, հետեւաբար ջունեմ և զելփինների լատկութիւնը, որոնք հաստիկ, բայց ձարպիկ մարմնով, մերթ ջրի տակին, մերթ ջրի երեսին, գիտեն ծովի և ժամանակի ալիքների հետ լո՞ղ տալ միասին:

իդէաները: Եւ ոչ մի բան այնքան չէ վնասում ազգային զարգացման, որպէս այդ արտաքին ձևերի հետեւողութիւնը: Այս է պատճառը, որ մեր պատուական հայրենակիցներէր շատերը, հեռանալով օտար աշխարհներ և սոցա դէն քցած փշրանքը հաւաքելով, իսկոյն երեակայում են իւրեանց Եւրոպացի և մտածում են, թէ էս ինչ հեշտ բան է Եւրոպացի դառնալ. և երբոր հարկը պահանջում է իւրեանց եւրոպականութիւնը արդիւնաւորել, նոքա էլ ի ընկնում են առաջուայ վեճակի մէջ և ապա աւելի ոխերիմ թշնամի են հանդիսանում ամենայն առաջադիմութեան: Այնուհետեւ դոքա իւրեանց չնչին սնտափառութեան շնորհիւ միանգամայն հովանում են մայրենի լեզուից ու եկեղեցուց, ապա հազիւ-հազ սկսում են կմկմալ պապերի ազօթքը. «Խրիստոս խարեաւ»: «Խայր մեր»: Այդ այն ռանգի հայերիցն են, որ հանդէսներում պատահելով միմեանց, եթէ մինը անզգուշութեամբ հայերէն խօսի, միւսը, դորա մատը հուպ տալով, ինչպէս պրկոցի մէջ, շշնջում է. «Սո՛ւ-ո՛ւս. սո՛ւս. կարող են լսել»: Այդ տեսակ մարդիկ իւրեանց պատուաւոր հային միշտ վերջին տեղն են առաջարկում, եթէ սա չունի ծանօթութիւն մեծամեծների ու ազանների հետ, բայց մի օտարի զեադա տեսնելիս, իսկոյն առաջ են վազում, որ զուլխ տան նորան: Այդ պարոնների լեզուն ջրաղացի նման յար և հանապաղ հայութեան համար է շարժվում, բայց դոցա ձեռք երբէք չի շարժվում երկու-երեք սեփող նուիրել սիրած ազգին: Գիտեն դոքա մեծ մեծ փրթել, բայց շատ բարակ կտրել, այնպէս որ և կտրածը անգամ չի երևում: Ամեն մի գրուած, եթէ սա չի պարունակում է ժանազին հայրենասէրներին փառաբանութիւն, ենթարկվում է անհամ զրպարտութիւնների: Դոցա բախտից դուրս են գալիս և մի տեսակ զրազէտներ, որոնք, ձայների և գործարանների ներդաշնակ մասնակցութեամբ, սկսում են հռչակել կարծեցած մեկ-

նասաներին: Երբեմն կշկջալով կտերը նստած կեչեղակի պէս և երբեմն ծածկաբար ճռռալով, ինչպէս ճրռէկը խոտերի միջին, դոքա հեղինակներին անարժանապէս մեծացնում են և անարժանապէս ցածացնում: Դոքա չեն հասկանում, որ կրիտիսել, կրիտիկայի ենթարկել նշանակում է ոչ զովասանել, ոչ վատաբանել, այլ միայն քննելի դործի իսկական արժէքը որոշել, պարզել: Ես համոզուած եմ, կամ համարեա համոզուած, որ դոցանից շատերը առարկայի երեսը անգամ չեն տեսել, այլ այնպէս, լսովի, ուրիշի խօսքերիցն են դատում: Զորօրինակ. Թաթոսը՝ առաջին իմաստուն, ասել է Մաթոսին՝ երկրորդ իմաստունին, թէ այս ինչ շարադրութիւն այսպէս է և այնպէս. իսկ սա, որովհետեւ ուզում է հռչակուել, սկսում է անվերջ տողեր գլորել լեզուի կամ թղթի վերայ. անտարակոյս, յետոյ զլորվում է և ինքը, ինչու որ ասածը սուտ էր:

Մեր ժամանակը փոխանցական է, այսինքն հինը դեռ արմատախիլ չի եղած, իսկ նորը դեռ խոր արմատ չի ձգել. — և տիրում է մտաւոր անկարգութիւն: Այդտեղ սկսվում է մի տեսակ բարոյական մրցում, տուճնիր, նման միջնադարեան ասպետներին: Նախադասութիւնների մէջ առաջին տեղը բռնում է առաջին դէմը՝ Ես, և հղովվում է բոլոր հղովներով, եղակի և յոգնակի: Գրականները քրտինք են թափում միմեանցից խելու առաջնութեան գափնին և որքան աղքատ են զլիսով ու հոգով, այնքան թունդ են սկսում զընդրչալ: — Դոքա զրականական առիւծներն են, բայց իսկապէս առիւծներ չեն, այլ միայն առիւծենին հաղած: Այդ հոգևոր անխիտութեան մէջ բանը այնտեղն է հասնում, որ ամենայն հայ, որովհետեւ հայ է ծնած, սկսում է նոյնպէս պահանջել բարձ ու պատիւ. բայց դոքա ամենեւին չեն ուզում հասկանալ, որ հայ ծնելը, որպէս և Ռուս և Անգլիացի, մի առան-

ձին առաքինութիւն չէ, այլ բնական խաղ կամ դէպք, ուր մնաց, որ դոքա և շատ անգամ նախատինք են բերում իւրեանց ազգութիւններին: Ասացէք, խնդրեմ, որ անդիրացին, և մոծակի պէս ազգի ճակատը ծակելով, և բուղայի պէս դորա ինքնասիրութիւնը խեղելով, կ'համարձակուի վարձ ու դափնի պահանջել իւրայիններից:

Տարաբախտաբար, այս մեր մէջ մի սովորական երեւոյթ է: Սորա պատճառը պէտք է որոնել այն հանգամանքում, որ մարդս իւր Ֆիզիոլոգիական ու հոգեբանական կազմուածով մի փոքր աւելի կարծիք ունի իւր մասին, քան թէ է, իսկ այդ մի փոքր աւելի կարծիքը, կամայ կամայ գնալով, յետոյ պատուտակի պէս պաշարում է նորա խելագատակը, այնպէս որ վերջին մարդը միշտ երեւակայում է որ ինքն է առաջինը, ինչպէս որ հոգեպէս հիւանդը կարծում է որ ուրիշներն են հիւանդ: Բայց այդ անձնավկայութիւնը միայն վկայում է, որ իսկապէս վերջինը էլի ինքն է:

Դուք, անտարակոյս, չէք կարող ձեր վարմանքը չափաւորել, որ ես այժմ խօսք բաց արի հասարակաց վշտերի մասին, որ այնքան արտանուագ պիտի հնչի ձեր ցրնածալից կեցցէների դէմ: Զգիտեմ, երազումս եմ տեսել, թէ գրքերում կարդացել, միայն միտս են այս հետադայ խորհրդաւոր խօսքերը. «Բուն ծափահարութիւններ, ծաղկահարութիւններ ու համբոյրներ դեռ սիրոյ և գիտակցութեան նշան չեն, և Իսկարիովտային համբուրից իւր սիրելի Վարդապետին... Յորելեանը բարեկամութեան փորձաքարն է. յորելեարը տօնից առաջ իւր բարեկամների թիւը համարում է հարիւրներով, բայց յորելեանից յետոյ կարողանում է համարել միայն ճիշդթիւ սկսած մինչև մեծ մատը,—մէկ, երկու, երեք: Մարդիկ, մոլի կրքերից յափշտակուած, մոռանում են այն հանգամանքը, որ դադարներով առուաւոր անել, որպէս չարչին մաստաքով,

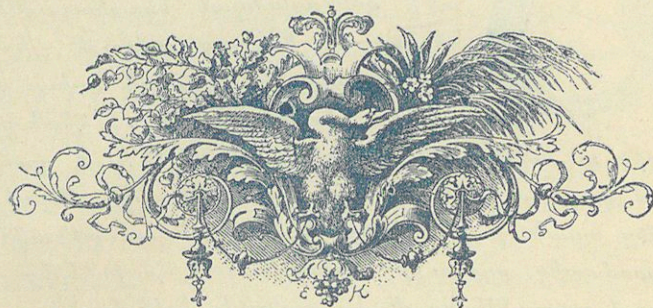
նշանակում է կորցնել մարդկային արժանաւորութիւնը:» Սորանից յետոյ, թէ քնած էի, քնիցս վեր թուայ, թէ զիրք էի կարդում, զիրքս խփեցի.—այսպէս վերջացան այն խորհրդաւոր խօսքերը: Կասկած չկայ, ազնիւ բարեկամներ, որ այս ոգէշունչ տօնին դժմին լինի դարանադործ. այն սեւերես նախանձը, ուղեղը ջարդուած, երկու աչքը կոյր. այն խախալը լիք երկպառակութեան հատիկները, անկարելի է, որ այժմ մեր լուսաւոր ժամանակներում, նորից զլուխ բարձրացնեն և նորից սկսեն աւերման դործը. մանաւանդ այստեղ, Մոսկուայում, ուր ապրում են այնքան աշխարհատես ջէնտլմէն չայեր, կրթուած և զտուած եւրոպական նուրբ ճաշակով ու սովորութիւններով: Միւս կողմից դժուար է մտածել որ հայաստանիք մեղանչէին. որոնք, թէև անտեղեակ են մեր բարձր ուսման, բայց լաւ տեղեակ են իւրեանց ազգային սրբութիւններին և կարող չէին մասնակցել լուսաւոր աշխարհների Փանդե-րին ու օյնեբազութիւններին: Եւ արդարեւ. մի ժողովուրդ, որ անած է հայրենիքի սրբավայրերում. որ հանապաղ աչքի առաջ ունի ալեւոր Մասիսը՝ մշտափայլ աղամանդը դազաթին, լուսակաթ-շողակաթ էջմիածինը, Մեսրոփւայ և Սահակի նշխարքը, Երասխի¹ երկնադոյն ժապաւէնը կամ Արադածի համաափիւռ կապերոր Անիի աւերակներով միասին, — մի այդպիսի ժողովուրդ ինչո՞ւ պիտի նենգէր իւր սրբավայրերի լեզուին: Դուք տեսա՞ծ կամ կարդացա՞ծ մի օպտիկական խաբէութիւն է. ուղեղն ասեմ, ես էլ մի կասկածոտ մարդ եմ. չեղածը եղած եմ համարում

¹ Ասում եմ «Երասխ» և ոչ «Արաքս». և հարկաւոր էր հայկական մայր-գետին իւր բնիկ անունը պահել և ոչ լատինացած ձևով հնչել: Եթէ բնաստեղծին ներելի է ազատորէն «Արաքս» գրել, և այն մուգիկական ելևէջների համար, ամենեւին աններելի է հասարակ մահկանացուին այդ տեսակ օտար ոճերով մանուկ սերունդը դաստիարակել, որ հակառակ է անձնաձանաճումեան զգացմունքին:

և չեմ հետևում Դաւիթ Անյաղթի փիլիսոփայութեան, որ ասում է «ոչ կարելին ոչ գոլ», — անկարելին չի կարող լինել, կամ ոչ կարելին չի լինում: Այս բոլորը այսպէս է արդարեւ. բայց այնու ամենայնիւ այն կախարդական գուշակութիւնը անջնջելի ապաւորուել է սրտիս մէջ. վիշտ է զրգուում, արգելք է դառնում լիովին ձայնակցել ձեր ուրախութեանը: Ասում եմ ձեզ, որ վիշտը լաւ բան է. այն ազգը որ վիշտ չունի, ոչ առաջադիմութիւն ունի և ոչ փրկաւէտ ապագայ: Քաղաքակրթութեան բոլոր արդիւնքը վշտի հետեանք է: Մարդկային քաղցրութեան ու դառնութեան ամենազեղեցիկ շաղկապը սէրն է, բայց սիրոյ շաղկապը էլի վիշտն է. սորա շնորհիւ առաջ է գալիս և այն գիտակից հայրենասիրութիւնը, որ լոկ բացականչութիւն չէ, այլ ուշադրական զոհաբերութիւն, հոգու և մտքի պահանջ: Ես չեմ խօսում անպատահանների-ասկետների մասին, որոնց կեանքը վշտով է սկսվում և վշտով վերջանում: Մեր ասած վիշտը հասարակաց պակասութիւններ ու հարցերն են, որոնք, հրապարակախօսութեան նիւթ դառնալով, ապա պարզում են մեր նիստ ու կացի պայմանները և այդպէս դադար չեն տալիս, որ պատուական ոսկին՝ մարդկութեան բանականութիւնը, ժանդոտուի: Տեսնում էք. վիշտը ձեր ոգեւորութեան քնարի զլխաւոր լարն է. սա է, որ ամբողջապէս ամփոփում է իւր մէջ այդ քնարի ներդաշնակութիւնը: Թոյլ տուէք, ուրեմն, որ այլ ևս քաշեմ վշտի լարը. դորա տուտը դեռ շատ երկար է:

Մեր ճառի մէջ չկայ կուսակցական ոգի, բայց կամեցողների համար թող այդպէս լինի. հայելին մեղաւոր չէ, եթէ սա ցոլացնում է իւր մէջ նայողի ֆիզիկական պատկերը. և ոչ մեղաւոր է գրիչը, եթէ կարդացողը նըշմարում է իւր հոգեկան զծերը: Որպէս մի ճառի պտուղներ թէ փոքր թէ շատ նման են միմեանց, այսպէս և մի

ուղղութեան, մի սխտեմի մարդիկ նման են միմեանց: Մեր խօսքը ընդհանուրի վերայ է և ոչ մասնաւորի: Եւ այն հրապարակական խօսքը, որ կուսակցական ոգով է գրած, կորցնում է իւր կշիռը, զրկվում իւր նշանակութիւնից:

անուկ սերունդը ամենեւին չպիտի հետեւի այն պլանդակ եղբակացութիւններին, որ երկրորդ զլխում յիշեցի. վաստակաւորին բաւական է իւր վաստակի գիտակցութիւնը. հետեւաբար բարին ու ազնիւը ինքը իրան նպատակ է և չէ պահանջում վարձատրութիւն: Վայ այն ազգին, այն մարդերին, որոնց արած բարութիւնը չէ ծագում առաքինութեան գաղափարից, այլ ուրիշ պայմանական հաշիւներից: Այդ տեսակ բարութիւնը մի երկտականի, երկերեսանի բան է, որպէս ձեռնածուների (աչքակապ) անօթներն են. մի կերեսին բարութիւն, միւս երեսին վարձատրութիւն:

Իմ սիրելիք, միայն այն սերունդն է արժանի կեանքի ու պատուի, որ իւր կեանքը չէ խնայում հասարակաց զոհաբերութեան համար: Դուք, որ կայսերութեան օրէնքով վայելում էք ազատամիտ կրթութիւն, պէտք է ազատ մնաք ամեն եսական ձգտումներից: Եւ ազատամիտ կրթութիւն, ազատամտութիւն ասելով, ևս հասկանում եմ ազնուամտութիւն: Այս տեսակէտից ազնուամտութիւնը պէտք է, որպէս կարմիր թել, անցնի ազատամիտ մարդու արարքից. սորա և զործ ածած միջոցները ան-

պայմանապէս պէտք է լինեն ազնիւ, առանց խարդախութեան, առանց մաքիաւելիզմի: Ազատամտութեան վերայ խօսելը շատ հեշտ է, հրապուրիչ, բայց խկապէս ազատամիտ լինել շատ դժուար: Ճշմարիտ ազատամիտը ոչ թէ զրում է թանաքով, որ դրած է նորա առաջ, այլ, եթէ կարելի է այսպէս ասել, իւր կենդանի ջղային հիւթերով, այսինքն ինքը զրոյդ պատկերացնում է իւր ներքին մարդը այնպէս, ինչպէս որ նա կայ: Այսօրինակ միայն կարող է ձուլուել մարդուս մէջ այն հաստատ անկիւնաքարը, որ ասվում է համոզմունք, սրտի վկայութիւն, մտքի համաձայնութիւն. — այն, որ պարգևում է աշխարհին հանճարներ, քանքարներ, հերոսներ ու նահատակներ: Իսկ մենք բնաւորութեամբ այնքան դիւրափոփոխ ենք, որ համոզմունք ասած բանը խնժորի պէս զլորում ենք ձեռէձեռ և զանազան գոյներ ընդունում, նայելով թէ արեգակի լոյսը որ կողմից է ընկնում երկրի վերայ. երբ հարկաւոր է, առաջագէմ ենք, երբ հարկաւոր չէ, յետադէմ: Սորանից պարզ է, որ ճարպիկ յօդուածներ զրելը ու ճարտար խօսելը դեռ չէ նշանակում ազատամիտ լինել և համոզմունքի տէր: Եւրոպական պարլամենտական կեանքը ներկայացնում է այդտեսակ բազմաթիւ հոետորներ, որոնց միակ արժանաւորութիւնը իւրեանց պերճախօս սուտն է և ծամածուռ խօսքերի հոսանքը: Եւ ուղիղն ասել, այդ հոետորները նման են նռնենու ծառերին, որոնք զարնան այնքան խիտ ու պարարտ ծաղիկ են բռնում, որ ասես թէ աստեղափայլ երկինք են փոխվում, բայց, մի թեթեւ քամու պատահելով, այդ երկինքը շուտով փոխվում է երկիր, ցիրուցան դեղնած և անպտուղ ծաղիկներով: Եւ մեր սերունդներից շատերը, իսկ և իսկ նմանելով նոր յիշած ծաղիկներին, առաջ կրազախաբ ազատամտութիւն յանձն առնելով, ապա հովանալով դորանից, որպէս սառցից, այսօր մի պատահական աստղի

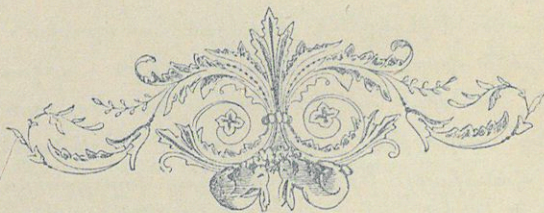
պէս անհետացել են երկնային, այսինքն երկրային տարածութեան մէջ:—Այդ պատճառով և մայրենի գրականութիւնը, որ դոքա խոստանում էին զարդարել ամենիմաստ զիտութիւններով, տակաւին ծանրացած է հնացած և անմատչելի նիւթերով: Համալսարանական ճրագը, որ հրապառ փարոսի պէս ուղեցոյց պիտի լինէր նորածիլ գրականութեան, չտուեց այն լոյսը, որին կարօտ էր այդ գրականութիւնը. նոյն անձանօթ և անձանապարհ լաբիրինթն է, որ սլաշարում է դորան մինչև այսօր: Ես չեմ ասում, որ համալսարանականների մէջ չեն եղել և չկան կրթիալ և պատուական մարդիկ. ընդհակառակն, եղել են և կան ազնիւ, անձնանուէր մտածողներ, որոնց անունները արձանապրած են հայկական լուսաւորութեան տարեգրում: Վերջապէս անյայտ չէ մեզ և այն հանգամանքը, որ հայոց զպրոցներում, որպէս և ուրիշ ասպարէզներում, կան այնպիսիներ, որոնք անվարձ մշակի պէս չեն խնայում ոչ տաղանդ, ոչ ջանք իւրեանց կոչումը իրադարձելու, սակայն դորանց թիւը, համեմատութեամբ ուսանողների բազմութեան, փոքր է և նուազ: Այսօրեան մշակների մեծամասնութիւնը պատկանում է տեղացի կամ եւրոպական համալսարաններում վերածնած գործիչներին, որոնց խմբագրութեամբ տիրապէս և շարժվում է հրատարակութեան խօսքի անիւր՝ մամուլի և գրականութեան:

Մեծ միտթարութիւն է, որ ասես թէ ներկայ ուսանող սերնդի մէջ աւելի է նշմարվում շարժողութիւն: Չեմ կարծում, որ այսօրեան ոգէշունչ բարբառը հայկական լեզուի ղեղեկութեան հետ ծածկուի ձեր շրթունքին որպէս կապարեայ դադաղում. այլ, ընդհակառակն, դոյն հայկական լեզուն կ'կախարդէ ձեզ այնպէս, որ ոչ վրէժ-խնդրութեան աստուածուհին, ոչ թշնամու նենգաւոր սլաքը կարող է թաւալել գետին: Այո՛, ես կամենում եմ հաւատարմ, որ այսօրեան սերունդը աշխատում է իւրա-

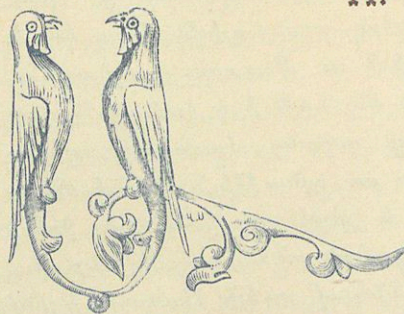
ցնել ժամանակիս առաջաւոր իղէաները և այդպէս մօտենալ քաղաքակիրթ կեանքի էական կազմակերպութեան, որ միակ ճանապարհ է ազիտութեան դէմ: Այդ զիտացութեան շնորհիւ այսօրուայ սերունդը զգայիւն և կենդանի տրամադրութեամբ ականջ է դնում և իւր հայրենիքի ցաւերին և ուրախութիւններին, հետաքրքրվում է և դորա ընթացիկ հարցերով: Ընթացիկ հարցերից մինը է և կաթողիկոսական խնդիրը, որով այնքան զբաղուած է և մամուլը, և ժողովուրդը, և Դուք, ազնիւ հանդիսականներ:

Եւ այստեղ թող ներելի լինի մեզ մի համեստ խորհրդածութիւն անել: Եթէ հայը սիրում է իւր ազգային եկեղեցին և պարճենում է դորանով, որպէս իւր նախահարց յիշատակարանով, արդեօք մտածում է, որ կրօնն ու եկեղեցին կարող են հաստատ մնալ միայն ազգի կենդանութեամբ: Եկեղեցին է ազգային հաւաքական յոյժերից մինը, ուրեմն հարկաւոր է, և անհրաժեշտ հարկաւոր, հոգ տանել և այն միւս յոյժերի համար, խնամել, սնունդ տալ և դորանց, ապա թէ ոչ, դոքա կարող են մեծավերջական ազէտքի հանդիպել: Սրդեօք մեր հայ եղբայրները, որոնք սորանից մի քանի օր առաջ զիմում էին եկեղեցին խուռն բազմութեամբ ծխական և թեմական պատգամաւորներ ընտրելու, մտածե՛լ են կամ մտածում են մեր միւս կենսական խնդիրների մասին, թէ դոքա այդ լոկ ընտրութիւնով արդէն վերջացած են համարում իւրեանց հայրենասիրական պարտքն ու հաշիւը: Կարծեմ, տարաբախտաբար, հէնց շատերը այդ համոզմունքի տէր են: Ես սորանով ամենեւին չեմ կամենում զիպչել ձեր բարեպաշտական նպատակներին. ես միայն պնդում եմ, որ հայկական եկեղեցին մնայ իւր ցանկալի բարձրութեան վերայ, որ մեր քրիստոնէական խիղճը, գերեզման մանկիս, մեզ չխայթէ, որ, վերջապէս, դոյն իսկ խիղճը պատասխանա-

տու չմնայ այն առաքելաշաւիղ հարանց առաջն, որոնք տաննւմեց զարերի ընթացքում, անընդհատաբար յաջորդելով միմեանց, աւանդեցին մեզ այս խնկելի՜ն հայաստանեայց Եկեղեցին: Ահա թէ ինչ երկձիւղ ճանապարհ է դրած մտածող հայի առաջն. մի՞ որ աջողութեամբ առաջ տանի բարեգործական, զպրօցական - կրթական և արհեստագիտական խնդիրները, և երկրորդ՝ հաստատ պահէ իւր դարեօր կազմին՝ Եկեղեցին, ազգի հոգեւոր կեանքով մշակուած և գեղեցիկ յիշատակարաններով սրբազործուած:

XX.

յս այսպէս լինելով, պարզ որոշվում է և ապագայ հովուապետի նշանակութիւնը: Ամենայն հայոց կաթուղիկօսը իւր միազլիտապետական Աթոռով, այսպէս ասել, է համահայկական եկեղեցական կեանքի շահերակը. սորանից, որպէս կենդրոնից, արձակվում են երկրորդական և երրորդական երակներ կրօնական լուսաւորութեան և եկեղեցական վարչութեան: Ամենայն հայոց կաթուղիկօսը, անկաշառ և անսասան ասոյեան մնալով Լուսաւորչական Եկեղեցու, պէտք է շրջանկատ աչքով հետեւէ և ժամանակիս հարկաւոր պահանջներին. պէտք է տշխատէ կարճել և այն զեղծումները, որ ստուեր են ձգում հայկական եկեղեցու մաքրութեան վերայ և դորանով նպաստում են օտարին մեր միութիւնը խրամատելու: Ես հասկանում եմ, որ լոկ հրամաններով վերջ դնել կրօնական զեղծումներին անկարելի է. այդ զեղծումները, դարերի ընթացքում, այնպէս ընտելացել են ժողովրդի կեանքի հետ, որ դորա հաւատալեքների մի մասն են կազմում. անդօր են դորանց դէմ մաքառելու և համահայկական կամ տիեղե-

րական ժողովները՝ սկզբումը սահմանող ու սահմանադրող նորատունկ քրիստոնէութեան զաւանթաւութեան: Տիկերական ժողովների ժողովուրդը այժմ չկան: Ես մինչև անգամ հակամիտ եմ կարծիք, որ այդ տեսակ փորձերը կարող են նորանոր հերձուածներ և պատառումներ պատճառել մի ազգի, որի անդամները և առանց դորան բաժանուած են միմեանցից տարածութեամբ և հասկացողութեամբ: Օտար ազգերը, որոնց զլխին թագ կայ և ձեռին վարող իշխանութիւն ու միաւորիչ շաղկապներ, տակաւին բեռած-միացած են նոյն իսկ կրօնական զեղծումների վերայ, թողնելով դորանց ժամանակի վերադրթիչ հոսանքին, մինչև որ սա օգնութիւն հասնի մարդկային ընկերութիւններին և ցնցէ այդ կանգնած ջրերի մակարդակը:— Մեր քաղաքական անձնաւորութիւնը իւր եկեղեցական փոփոխութիւններով աւելի ձեռնառու կ'լինի հզօրին, քան թէ մեզ:

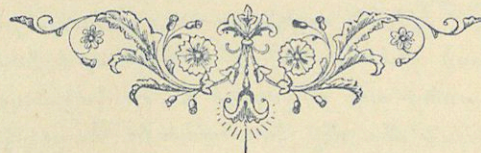
Այս այսպէս է արդարեւ. բայց հայոց հայրապետը, պաշտելի և մեծահեղինակ հայրապետը, կարող է մասամբ այդ զեղծումների առաջը առնել և առանց շօշափելի բեկման: Սորա համար նա պէտք է աշխատէ բարեօրէն ուսումնարանների փիճակը, պատրաստել լուսաւոր հովիւներ, արիաջան, աշխարհագէտ քարոզիչներ, որոնք մի կողմից կենդանի հաւատ մատակարարելով ժողովուրդին, միւս կողմից պարիսպ քաշեն ընդդէմ օտարադաւան պրօպագանդական ձգտումներին, որ մեր օրերում մի տեսակ հարուստ պաշար է դառնել հաւատաւաճառութեան, որովհետեւ փողով են առնում, փողով ծախում: Այստեղ, ահամայ շեղուելով, մի երկու բոպէ կանգ ենք առնում այն բանի վերայ, թէ ինչպէս միասնօրէնական ընկերութիւնները առհասարակ հեռացել են բուն աւետարանական ճանապարհից և որպիսի հակաքրիստոնէական ընթացք են բռնել:

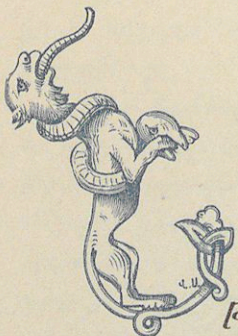
Բոլոր աշխարհը գիտէ, որ հայերս հիթանոս չենք, այլ քրիստոնեայ. և ամենից առաջ քրիստոնէութեան լոյսը ընդունող: Ապա ինչո՞ւ համար են քարոզում հայերի մէջ քրիստոնէութիւն: Աւետարանում չէ ասած. «Գնացէք, այսուհետեւ քարոզեցէք Աւետարանը քրիստոնեաների մէջ և հաւատացած ու մկրտուած քրիստոնեաներին կրկին քրիստոնեայ մկրտեցէք յանուն Հօր, և Որդւոյ, և Հօգւոյն Սրբոյ:» Բայց, որովհետեւ դոյա խօսքը իւրեանց եկեղեցու գերազանցութեան մասին է, և մենք պէտք է ասենք հայոց եկեղեցու պատուի համար, որ այդ եկեղեցին, թէ իւր դաւանաբանութիւնով, թէ ծէսերով, համեմատաբար աւելի է պահպանել սկզբնական քրիստոնէական պարզութիւնը: Մեր կրօնական-պօլիտիկական նպատակներով խճճուած ժամանակներում նա այնքան ազատասէր է, որ օտարներին անգամ թուում է տարօրինակ: Ինքը Դեօլլինգեր գերմանացին, ազատ մտածող կաթօլիկ, մաքառելով Պապի անսխալականութեան դէմ, հրապարակաւ խոստովանում է, որ նախնի քրիստոնէական պարզութիւնը հայոց եկեղեցում պէտք է որոնել. որ առաջին երեք տիեզերական ժողովներում քրիստոնէութիւնը արդէն ձուլուեց և հաստատուեց, որպէս յայտնի կրօնական վարդապետութիւն: Իսկ այս մեր եկեղեցու առաւելութիւնն է: Ապա ի՞նչ են կամենում այսօր այդ նախնաձախնդիր պրօպագանդիստները: Գուցէ այդ քարոզիչները, իբր թէ առաքելաշնորհ, բայց առաքելալների շնորհից զրկուած, կամենում են որ մենք աւելի ուղղափառ լինենք: Բայց այդ շնորհը մեզ բնաւ հարկաւոր չէ: Հայաստանեայց եկեղեցին, Թեմուրների սմբակներից ազատուած, այնպիսի մարտիրոսական պսակ է կրում իւր ճակատին, որ հաւատացեալ հայը կարող է քաղել դորանից հոգեւոր մխիթարութիւն և, իւր նահատակների նուիրական երգերը սաղմոսելով, երկնքի դռները բանալ երկրի վերայ: Այո՛, հայաստանեայց

եկեղեցին, տարաբախտ, բայց հզօր իւր քաղաքական փոթորիկների մէջ, հանապազ կրել է այդ պատկը, սպիտակ փշերից հիւսած. և երբ որ գոռօց թշնամին աւերել է նորա վարդի բուրաստանը, այն նահատակների արեան կաթիլները վարդի տեղ են գնացել: Սորանից յետոյ ի՞նչ ասեմ մեր հայրենակիցներին, որոնք, «փոփոխելով զօրէնս և մարգարէս», ճանձի պէս ընկնում են որսորդների ցանցը և այդպէս մատնում են մայրենի եկեղեցին երեսուն արծաթով:

Նոր կաթողիկոսի ուշադրութիւնից չպէտք է թազի և այն հանգամանքը, որ հոգևորական դասը կարօտ է խիստ կարգապահութեան, առանց որի խախտվում է ամենայն կարգ ու կանոն, այլ և, հակառակ դէպքում, պատճառ է դառնում մեծամեծ զայթակողութիւնների ժողովրդի մէջ: Անհնազանդ քահանան կամ եպիսկոպոսը պէտք է իմանան, որ իւրեանց կոչումը չէ թելադրում Վեհին հակառակել. այդ՝ նախ ընդդէմ է աստուածային օրէնքին, որ ինքեանք են մեղ ուսուցանում, և երկրորդ՝ հայրենասիրական գործ չէ եկեղեցու խաղաղութիւնը վերջովել մեր բազմափառնոյ ժամանակներում, ուր և առանց զօրան շատ արգելքներ կան իւրեանց հայրապետի ճանապարհին: Բայց նորընտիր կաթողիկոսը այս բոլորը կարող է տնօրինել և յարմարել խորին հասկացողութեամբ ու հաշիւական զաղափարների բուն եւրոպական մրտքով ու ոճով, որով միայն հնարաւոր է, ինչպէս ասում է գրոց լեզուն «յամբոկ գործոյն ժամանել»: Գոնէ այս իսկ եւրոպական եղանակով են գործել և հին ժամանակներում, երբ մեր թմրած ոյժերը նոր կենդանութիւն ստացան և ոչ մի արիութեան հրաշք չթողին, որ չկատարեին: Թէ եկեղեցական, թէ քաղաքական ասպարէզներում կատարուած յաղթանակները եւրոպական վերանորոգիչ ոգու հետեանք են: Հայաստան, Ասիայի և Եւրոպայի

միջավայրը բռնելով, իւր ընտիր մասնով միշտ ունեցել է մի առանձին հակումն դէպի Եւրոպան: Այնինչ մեր շքր-ջակայ ազգերը, մասամբ անհետացած, մասամբ լետարդիկական քնի մէջ ընկղմած, պատմութեան համար մնացել են լոկ յիշելի բաներ, հայերը իւրեանց ազնիւ եւրոպական յատկութիւններով և այսօր ևս զրաւում են լուսաւոր աշխարհների համակրութիւնը:

Մ.

ոյն իսկ եւրոպական ոգու ազդեցմամբ
դառնում ենք դէպի մեր լուսաւորու-
թեան աղբիւրը—ուսումնարանը: Այստեղ
ես չեմ կարող չնկատել մի շատ կարեւոր և էական հան-
գամանք, առանց որի անկարելի է, որ կանոնաւոր դաս-
տիարակութիւն մեր մէջ հաստատուի: Աւելի հեշտ է պա-
տերազմով մեծ քաղաք առնել, քան թէ մի փոքրիկ ու-
սումնարան շինել, համապատասխան ժամանակակից ման-
կավարժական պահանջներին: Ուսումնարանը պէտք է
լինի ուսումնարան, և ոչ ժամանակաւոր ոգեւորուած մար-
դերի ժողովարան: Մինչև որ ուսուցիչը,—այդ կենսական
ոյժը ուսումնարանի,—չլինի համոզուած, որ նա նիւ-
թապէս ապահոված է ոչ միայն վարժապետութեան,
այլ և ծերութեան շրջանում, երբ վրայ կ'տան սև օ-
րեր և պէս պէս տկարութիւններ, — չէ կարող դա լիա-
ման նուիրել իւրեան ստանձնած պաշտօնին: Ահա այս
է պատճառը, որ նա, հաստատ նեղուկ չգտնելով սաէպ
սաէպ փոխվում է տեղէտեղ թափառական աստղի նման:
Եւրոպան, որ իրաւամբ պարծենում է իւր ուսումնա-
րանների հսկայական առաջադիմութեամբ, բացառապէս

պարտական է այն հանգամանքին, որ նա ապահովել է
իւր վարժապետի վիճակը, ծառայութիւնից յետոյ նշա-
նակելով դորան և հանգստեան թոշակ, որպէս պէնսիօն,
որպէս էփենդիոս—բա: Մեր առաջնակարգ ուսումնարանները,
չեմ խօսում երկրորդականների մասին, միանգամայն զուրկ
են հաստատուն պայմաններից: Անց են կենում տասնեակ
տարիներ և կէս դարեր դոցա հիմնարկութեան օրից, բայց
զլխաւոր դործը մնում է նոյնպէս տարտամ, նոյնպէս
անորոշ, որպէս սկզբումը. այնինչ ուսումնարանը, որ-
պէս կենդանի օրգանիզմ, պէտք է բնի և աճի կեանքի
նորանոր երեւոյթների հետ, և ոչ անփոփոխ ու անշարժ
մնայ, որպէս Իսլամի մէդրէսէն:

Ներկայ դարուս առաջին քառորդին, երբ հայկական
ուսումնասէր բարբի ծագիկը, ասես, թառամել էր. երբ
Մայր Աթոռը, ներքին ու արտաքին վէճերով ջլատուած,
հեծում էր բարբարոսների լծի տակ, մի հայ եպիսկոպոս,
պատկանելով այն հաղուաղիւտ և հեռատես մարդերի
շարքին, որոնց համար թանկ են հայրենի բարոյական
շահերը, հիմնում է Կովկասի կենդրոնում ուսումնարան,
որ, փոխանակ վանքական—աստուածաբանական ուղղու-
թեան, պիտի աւանդէր հայերին մտածողութեան նոր ե-
ղանակ, նոր մանկավարժական սխտեմ: Ներսիսեան զրպ-
րանոցը, որ համարեա երեք քառորդ դար սպասաւո-
րում է ազգի մանուկների մտաւոր կրթութեան, գորն-
ուելով մի այնպիսի քաղաքում, որպիսի Թիֆլիզն է,
ունենալով իւր շուրջը այնքան ինտելլիգենտ և զբամա-
տէր մարդիկ, ունենալով տասներկու մեծարդոյ հոգաբար-
ձու թեմակալ առաջնորդի նախագահութեամբ,—Ներսի-
սեան զարանոցը անգամ ոչինչ հոգատարութիւն, ոչինչ
ազդողական առաջարկութիւն չէ արած պենսիօնի խնդրի
մասին, որով միայն կարող էր հաւաքել իւր մէջ ազգի
ընտիր ոյժերը և սոցանով առաջ տանել բազմակողմանի

մանկավարժական գործը: Ինչ որ ասացինք Ներսիսեան դպրանոցի մասին, ասելի է և Մայր Աթոռի Ակադեմիայի վերաբերութեամբ, որ նոյնպէս խախտւոյց և երերուն վիճակի մէջ է. և սորա վարժապետական խումբը շատ նման է ծովի մշտածուփ, մշտաշարժ ալիքներին, անդադար փոփոխելով միմեանց և անհետանալով: Սորանով մենք չենք կամենում ասել, որ ուսուցիչներին առհասարակ պակաս էին գործելու եռանդ և դաստիարակչական համբերութիւն, ընդհակառակն, դոցանից շատերը, որոնց և մենք անձամբ ծանօթ ենք և գիտենք դոցա անարտունջ կենցաղավարութիւնը, բարեխղճութեամբ տքնում են մեր զաւակների կրթութեան վերայ: Այլ նոյն անյայտութիւնն է, նոյն աղքատութեան սպառնալիքը, որ հարկ են դնում մեր ուսուցիչներին վերայ որոնել, գտնել ապագայում փոքր ի շատէ ապահոված դրութիւն, ժամանակաւոր, և ոչ յաւիտենական հանգիստ:

Ո՛րքան տարբեր է իւր նիւթական գերազանցութեամբ սոցա անդրանիկ մրցակից՝ Լազարեան ձեմարանը,—այդ անկողողալովի արձանը հոյակապ Լազարեանների, որի լուսաւոր յարկի տակ անցել են և իմ աշակերտութեան և երեսնամեայ վարժապետութեան օրերը: Սորան փարելի որդեկի պէս փայփայելով նոյն մեծանուն տոհմը, հազար հազարներ կտակեց և զրեց անսայթաք ճանապարհի վերայ: Այն խաւար տարիներում, երբ դեռ ևս ծաւալուած չէին հայրենազրկութեան տեղեկութիւններ, այդ տոհմի շառաւիղները, արդարեւ որպէս լուսաւոր աստղ, փայլեցին հայկական երկնակամարին: Գործելով որպէս մագնատ, որպէս մեծատուն, ոչինչ չխնայեցին դոքա իւրեանց անտէրունչ հայրենեաց համար և այդպիսի արդիւնարար առաքինութեամբ փակեցին իւրեանց նաղելի աչքերը: Եւ թող Աստուած լուսաւորէ՛ այդ մեր ծնողների հոգին:

Իսկ մեր Կովկասեան դպրոցներում, փոխանակ ընդ-

հանուր ապահովութեան վերայ մտածելու, այնպիսի կարգեր են տիրում, որ վաղուց արդէն պէտք էր յանձնել դորանց գիւտնական հնազորութեան, որպէս մի անաքրոնիզմ: Զորօրինակ, մի վարժապետի հարկաւոր է ուժիկ աւելցնել. բայց աւելուած չկայ. այդպիսի դիպուածում ի՞նչ են անում ղեկավարները. նոքա միւս վարժապետների ուժիկից կտրում են և աւելացնում մէկին: Բայց այդ մի ուրիշ բան չէ. քան թէ «Тришкинъ кафтанъ», կամ, ինչպէս ասում են. «Ալի փափախը Վալի դլին ծածկել»:

Եթէ մի կողմից անբաւարար համարեցինք նորաւարտ ուսանողների մասնակցութիւնը լուսաւորութեան գործին, միւս կողմից անարդարութիւն կ'ընէր չնկատել, որ և հասարակութեան և դպրոցական հոգաբարձութեան վարմունքը միանգամայն օտարոտի պատկեր են ներկայացնում: Այդ երևում է մեր դպրոցների ամենօրեայ բիւլլետենից: Դիցուք, մի դպրոցում նշանակվում է նոր վարժապետ կամ նոր տեսուչ և ահա սկսում են ամեն ղեհից օլփանաններ կարգալ նորան. բայց անց չէ կենում երկու-երեք ամիս, և իսկոյն դորան շտապով ճանապարհ են ձգում, որպէս մի անպէտք մարդու:—Ի՞նչպէս է պատահում այդ: Պատահում է այդ այն պատճառով, որ հոգաբարձուները մեծ մասամբ անընդունակ են իւրեանց գործում և չեն հասկանում այն սուրբ պարտականութիւնը, որ պիտի կապէր դորանց դպրոցական կեանքի հետ: Այնուհետեւ դոցա կամապաշտութիւնը դառնում է արդարութեան միակ դատաւոր. այդտեղ, ինչպէս զրել էր մեզ մեր բարեկամներից մէկը, պատահում է շատ անգամ, որ և առանին փսփսանքը, և հօքերների ու մօքերների հէքաթները, և բազարից եկած խաբարները ներդաշնակօրէն կատարում են իւրեանց դերը:—Եւ այս մի ցաւալի իրողութիւն է, որ ջլատում է ուսումնարանի ոյժերը, խանդարում ամեն եղանակ ու հետեակցութիւն մանկա-

վարժական շրջանում: Բայց թող տուէք և ինձ ասել ձեզ, բարեմիտ հոգաբարձուներ. ի՞նչ հարկ կայ ձեզ կեանքի հոգսերով վարակել այդ խաղաղ մանկական տաճարը. ի՞նչ հարկ կայ զառնութեան բաժակով թունաւորել միամիտ երեխաների օրերը, որոնք ամենայն մասամբ հեռու են ձեր մեղքերից: Հոգաբարձուն, ճշմարիտ հոգաբարձուն նա է, որ, մարդասիրութեամբ ոգևորուած, գիտէ ինչամէլ, փայփայել դպրոցը, որպէս իւր հարազատ որդեակին: Սէրը մի ուրիշ իրաւունք չունի, քան թէ ներել և սիրել:

Միևնոյն դպրոցական թերութիւնները անալոգիկաբար նկատելի են և մեր միւս մեծամասն կիսում, ծածկաստանի չայերի մէջ: Այստեղ ևս նոյն հայրենասիրական պարտքը, նոյն ուսլական պիտոյքը բարձի թողի են աւրած: Պօլիսը, ուր կենդրոնացած են այնքան հայկական ոյժեր թէ մտաւոր, թէ նիւթական կարողութեամբ, հանապազ շփուելով եւրոպացիների հետ և սոցա մեծամեծ քաղաքները յաճախելով,— Պօլիսը աւելի խելամուտ պիտի լինէր եւրոպական կարգերին, այսինքն հետեւել և իրազօրծել պենսիօնի խնդիրը, զէթ իւր գլխաւոր դպրոցների համար: Չեմ խօսում այն հանգամանքի մասին, որ Պօլիսը մինչև այսօր չկարողացաւ կամ չկամեցաւ հաստատել իւր մէջ ոչ թէ մի բարձրագոյն ուսումնարան, որպէս Լիցէօն կամ Սկալեմիա, այլ մի միջնակարգ Գիմնազիա ըստ ամենայնի համապատասխան եւրոպական տիպին: Խօսելով մերայինների ընդհանուր կրթութեան մասին ծածկաստանում, մենք պէտք է խոստովանենք, որ այդ կրթութեան սիստեմը գնում է հնացած հասկացողութիւններով: Այնտեղ մանուկների դաստիարակութեան համար կան միայն կրթական-բանասիրական դպրոցներ. այսինչ ներկայ կեանքի պայմանները այնպիսի հարցեր են առաջարկում, որ անհնարին է անտես անել: Այժմ

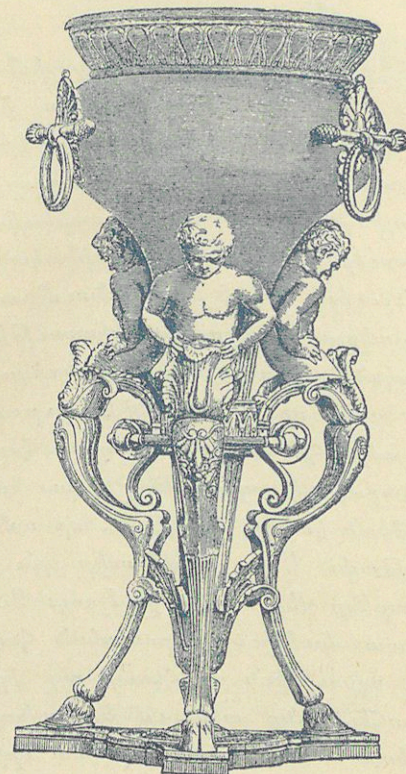
բոլոր եւրոպական երկիրներում կարօտութիւն կայ բացի կրասիական դպրոցներից բանալ և տեխնիկական, պրօֆեսսիօնական դպրոցներ, որով ազգային տնտեսութիւնը ստանում է ընդարձակ շրջան: Եւ որքան յաջողել է այդ աշխարհներին այս նոր ուղղութիւնը. բոլոր համաշխարհական հրապարակները թափուած է դոցա ապրանքով, որոնք և տասնապատիկ վարձատրում են իւրեանց աշխատաւորին: Այս տեսակ կրթութիւնը աւելի զգալի է Թիւրքիայում: Մահմեդական տէրութիւնը իւր նեղ կրօնական սահմանափակութեամբ անձեռնհաս է կրթական սկզբունքներից, բայց քրիստոնեայ ազգերին, հայերին և Յոյներին, աննշարելի է մի այդպիսի զանցառութիւն: Մի աշխարհ, ուր գոյութիւն ունեն միայն ուսումնական-դպրոցական բաժիններ, կէս մարմնով միայն կենդանի է և մեծ վտանգ կայ, որ ժամանակով և այդ կէսը զրկուի կենդանութիւնից: Կենդանութեան համար երկու բան է հարկաւոր մարդու՝ մտաւոր և նիւթական հարստութիւն: Կազմել արհեստական-տնտեսական դպրոցներ, որպէս. Հիւսնագործ, շերամապահ, գինեգործ, ներկարար, և առհասարակ մեքենայագործ և ձեռագործ կերտուածների,— նշանակում է խաղաղ և շահաւէտ վաստակով տէր դառնալ այն հողին, որի վերայ ապրում է արդիւնարարը: Արհեստական և տեխնիկական դպրոցների կազմութեամբ կ'հարստանայ և Թիւրքիայի գանձարանը նորանոր բաժերով ու հասերով, այլ և առեւտրական աշխարհի շուկաները կ'լցունեն նոյն աշխարհի բերքերով: Գուցէ Պօլիսը այդ բոլորը անկարելի է համարում այժմ, անհնարելիով ներկայ խտութիւնները. բայց կար ժամանակ, երբ դեռ կապած չէին առաջնորդներն ու մարդարէք, և ոչ տակաւին ծանրացած հայկական կղակների վերայ տաճկաց պրկոցը: Սակայն ես մտածում եմ, որ և այժմ ուշ չէ. հալածանքը, որ Թիւրքիան յարուցանում է իւր հայ հպատակների վերայ, ժամանակաւոր

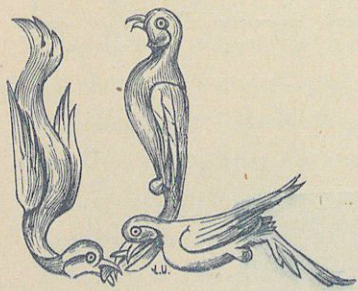
է: Թիւրքիան շուտով կ'զգաստանայ և բաց աչքով կ'տեսնէ, որ հայ տարրը կենսագործիչ միջոց է իւր համար. պէտք է միայն սանձահարել արիւնկեր Գրգերին և աշխարհակեր վալիներին: Վերջապէս և Ալբիոնի որդիքը, որոնց յանձնուած է վերանորոգել Արմենիան, կ'արթնան երկար թմրութիւնից: Անգլիացին շատ զգաստ է, եթէ մէկը զիպէէր իւր պատուին, և հանապազ պատրաստ է արարած աշխարհը տակնուվրայ անել, միայն թէ վրէժը հանէր: Ապա ի՞նչպէս կարող է նա այլ ևս լռել, երբ վերանորոգելի Արմենիայում արդէն կատաղի ռանահարութեամբ տրորել են ամեն մարդկային զգացմունք, ամեն հասարակական և ընտանեկան պատիւ: Թող ուրեմն ազատամիտ մինիստրութիւնը Գլադստօնի, որ ծերութեան հասակում տաժում է երիտասարդական աշխոյժ ու եռանդ, անյապաղ ձեռնամուխ լինի վերանորոգութեան գործին:

Գուցէ մենք, Թիւրքիայի իսկական պահանջները չիմանալով, աւելի կամ պակաս խօսեցինք, սակայն զորա մեղքը մերը չէ, այլ այն կցկտուր տեղեկութիւններն են, որ հասնում են մեզ: Լուսաւոր Եւրոպան այժմ մտածում է բանակցել անգամ երկնային մոլորակների հետ, իսկ Թիւրքիայի հետ յարաբերութիւնները, կամ դուրս չեն գալի Ստամբուլի պարիսպներից և կամ, դուրս գալով, իսկոյն մոլորվում են Պոնտական ծովում և անհետանում: Միւս կողմից մեր ազգայինները նոյն հանգով են նստում ու վեր կենում, որպէս և մենք: Սյնտեղ հրապարակական հաշիւներ զպրօցների և ուրիշ հաստատութիւնների մասին, մանաւանդ ասիական նահանգների վերաբերութեամբ, կամ ամենեւին չկան, կամ, եթէ կան, ոչինչ բան չէ կարելի հասկանալ զօրանից: Թող այս. ժողովներ են դուրսում այս և այն գործի մասին, արձանագրութիւններ են կազմում, ապա, ստորագրելով, ամեն մարդ հանգիստ

իւր տունն է գնում, իսկ սկսած զործը մնում է ապարդիւն. կարծես թէ սկսում են նորա համար, որ զործը երբէք զլուխ չգայ: Ինչպէս երևում է, մենք հայերս զործադրելու ընդունակութիւն չունենք:

Բայց պենսիօնական կասսի հաստատութիւնը և պրօֆեսիօնական զպրօցների սկզբնաւորութիւնը իրագործելով, Թիւրքիայի հասարակութեան սպասում է նոր դարազլուխ և նոր ուղղութիւն:

XXI.

յսպէս ահա, իմ սիրելի բարեկամներ, այս փոքրիկ, համառօտ նկարագրից կարելի է եզրափակել, որ երկու ևս մասնում, Ռուսաստան և Տաճկաստան, մեր ազգային դրութիւնը մեզ չէ տալիս առիթ ոչ օպտիմիստիկական խալիկներով հրապուրուել և ոչ պեսսիմիստիկական յուսահատութեամբ ճնշուել: Երկու ևս մասնում առաջագիմութիւնը անտարակոյս է, բայց, համեմատութեամբ ներկայ դարուս սկայական քայլափոխներին, շատ նուազ: Յայտնի բան է, որ մի ազգ, որպիսի մերն է, իւր առաջխաղացութեան ճանապարհին անդադար պատահելով օձերի և կարիճների, կարող չէ ազատ մնալ դոցա խայթոցներից. սակայն բնութեան կարգը այնպէս է, որ ամեն խայթոց ունի և զեղաթափ: Մեր զեղաթափը այն է, որ բոլոր անգամ չղաղարենք մեր տունը շինելուց: Ուսումնասիրելով ազգերի պատմութիւնը եւրոպական հողի վերայ, որոնց վերեւից օգնութիւն չէ հասել, այլ իրանք իրանց զլուխն են պահել, մենք տեսնում ենք այնպիսի ինքնագործունէութեան և անձնուրացութեան օրինակներ, որ մարդուս միանգամայն հիացք է պաշարում: մենք, զըժ-

բախտաբար, չենք կարող հաստատել, որ դոցա կէսը կամ կէսի միւս կէսը արած լինէինք մեր ազգի համար: Մյնինչ ժամանակը թռչունի պէս առաջ է վազում և չէ սպասում հային, որ սա դանդաղ քայլերով հասնի իւր ետեւից. այն ինչ ժամանակը հրամայաբար պահանջում է ապահովել մշտական թռչակով ուսումնարանների վիճակը: Մյո՛, և մեզ պէտք է թեւաւորուել և գերբնական ջանք դործ դնել, որ չենթարկուենք մեծամեծ փորձանքների և ահաւոր թուխպերի: Մյո՛, և մենք պարտական ենք, յանուն մեր պատուի ու մարդասիրութեան, հարթել մեր վարժապետների երկրաւոր կեանքի քարքարոտ ճանապարհը:

Ապագայ վեհափառ հայրապետը թող և վեհափառ թելադրող և խնամակալ հանդիսանայ այդ հանրաշահ հաստատութեան, որի իրագործութեանը, անտարակոյս, կաջակցէ և կրօնասէր հայ ազգը: Եւ իրաւի, եթէ հոգու անմահութիւն և յաւիտենական երանութիւն, որպէս ուսուցանում է մեզ առտուածախօս Աւետարանը, կարելի է գտնել առաքինական գործերով միայն, ապա ո՞րքան զեղեցիկ և լայն ասպարէզ է բացվում բարեպաշտ մարդերին, թէ կենդանութեամբ, թէ մահից յետոյ, փող չխնայել վարժապետների վիճակը ապահովելու և իւրեանց քրիստոնէական վախճանը հանդիսաւոր կերպով յաւերժացնելու: Ուրեմն մոէք այսօր, բարեպաշտ մարդիկ, մեր թոռումս այդին և կենդանացրէք դորա չորայած ծառերը: Այդ օրը միայն, այդ հոգեւոր և մարմնաւոր վերանորոգութեան օրը, մենք ցնծալից աղաղակներով կ'օծնախմբենք, որպէս մի դարադուլիս մեր դպրոցական կեանքի, որի սպիտակափայլ դրօշակի վերայ կ'կարդանք. «Այսօր եղև փրկութիւն տանս այսմիկ»:

Ապա ո՞վ է այն վսեմ, բաղմահայեաց իմաստութեամբ զարդարուած անձը, որ, հայրապետական դահը

բազմելով, նոր անմահութիւն կաւետէ Տէր Ներսէս Հինգերորդի և Տէր Գէորգ չորրորդի կոթողներին: Ո՞վ է այն կազմուրիչ և յորդորող բաղուկը, որ մեր անտարբերութեան ապառաժը տեղեց շարժելով և հոգեւորականներին պարտաճանաչութեան շնորհ ներշնչելով, կարողանայ բարձրացնել հայկական Գահր դէպի նախանձելի բարձրութիւն:

Ասած է. «Որ հանձարեղն իցէ՝ զառաջնորդութիւն ստասցի»: Այդ հանձարեղը է Տէր Մկրտիչ Խրիմեան հայրիկ, որի բոլոր կեանքը առաքինութեան ծաղիկների մի գեղեցիկ շարք է, որով կարելի կ'լինէր Երասխի նման ոլորուն զօտի կապել հայրենեաց մէջքին: Սա ըստ ամենայնի յիշեցնում է մեզ Սահակ Պարթևի սկայական պատկերը կամ Մեծն Մեսրոպի առաքելաշնորհ կենցաղափարութիւնը. «Մտօք ծննդական, բանիւք պայծառ, գործովք ժուժկալ սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձրոյթ»: (Խոր. գիրք Գ. ԳԼ. ԿԵ.)

Էջմիածի՛ն, մշտականաչ կիպարիս, հայաստանի սրտի վերայ անկած: Էջմիածի՛ն, հայաստանեայց մրմունջների ընդունարան, ահա գալիս է քո առաքելաշուիղ փեսան հովուել քո ժողովուրդը և փառաւորել Քեզ:

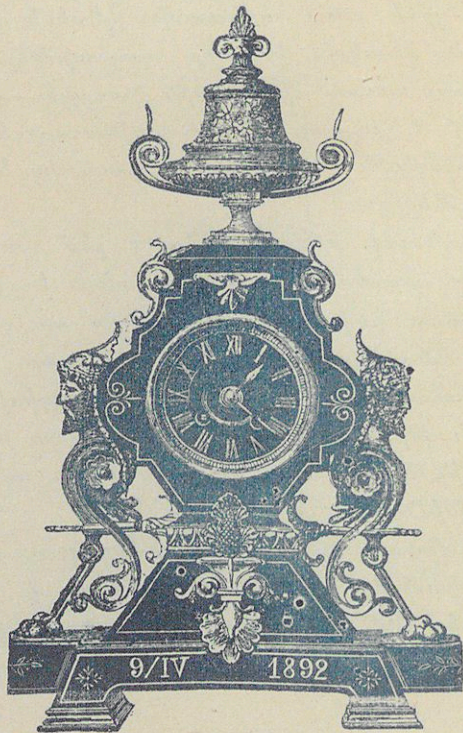
Ազնիւ հանդիսականներ, գուցէ ես իմ եղբայրացութիւններովս սխալուել եմ խոնարհաբար խնդրում եմ ներողամիտ լինել: Երկինքը առնելով ինձ վկայ, կարող եմ հաւատացնել, որ ես խօսել եմ որպէս մի մարդ, երեսնամեայ արմատի վերայ հաստատ կանգնած, և ոչ «որպէս եղէզն շարժուն ի հօղմոյ»: Ներեցէք, որ երկար ճառովս պատճառեցի Ձեզ ձանձրութիւն. հրապարակական ճառը աններելի է թերի և անկատար խօսքերով աւարտել: Ներեցէք, որ չհետեցի սովորական շարժին, որ պատուիրում է խօսողին աւելի ամօքիչ և հաճոյական ձեւել իւր ճառը: Ազնուական սրտերին, աղամանդի բեկորների պէս մաքրափայլ չպիտի ախորժել լինի լսել շողորոր-

թութիւն, այլ ուղղամիտ և անսեթեւեթ կարծիքներ. այս նպատակով ինչ որ երեսնամեայ ծանրութեամբ կիտուած էր հոգուս վերայ, ասացի համարձակ: Մանուկ կամ նոր սերունդ ասելով, ես գլխաւորաբար շեշտեցի ուսանողական շրջանը. ուսանողները բոլոր աշխարհներում այն թարմ և առողջ յոյժերն են, որոնք, որպէս դարի և ժամանակի զրօշակիր, կրում են իւրեանց մէջ և գալոց քաղաքակրթութեան սերմերը: Համալսարանն է, որ, սննդարան լինելով վերաբան զիտութիւնների, պարզում է, որոշում է իրերի յատկութիւնը և առընչութիւնը և, այդ օրինակ, մարդկութեան համար հաւաստի կամուրջ է ձգում առաջադիմութեան: Ահա այդ պատուաստը, այդ վերլուծիչ տարրը պակաս է հայոց կեանքին ու գրականութեան: Ես համոզուած եմ, որ եթէ նոր սերունդների ուղղութիւնը հիմնուած լինի բուն ազատամիտ կէտերի վերայ, — ոչ ազգութեան ձեւական կողմերը պաշտպանել, այլ դորա ձեռք ու ոտք տուող միջոցներին ծառայել, — այն ժամանակ կարելի է յուսալ, որ մեր անձնաւորութիւնը, մեր ազգային եկեղեցին ապահոված է վտանգից և միջազգային մրցումներից:

Վերջացնելով խօսքս, աւելորդ չեմ համարում առաջ բերել այստեղ մի հրապարակախօս եւրոպացու ճառի համառօտ բովանդակութիւնը, որ սա ասել է իւր ունկնդիր մանուկ սերնդին, և որի անունը, տարաբախտաբար, մոռացել եմ: Այդ ճառի մէջ այնպիսի մեծակշիռ խորհրդածութիւններ կան, որոնց հետ վատ չէր լինիլ և մեր սերնդին ծանօթանալ: Ահա մօտաբար այդ ճառի բովանդակութիւնը:

«Իմ մանուկ ունկնդիրներ, իմացէք որ ես իմ ճառովս չեմ կամեցել ոչ Ձեր սէրը դրաւել, և ոչ Ձեզ նոր սէր ներշնչել: Իմ միակ նպատակը այն է եղել, որ նոր սերունդը ազատ մնայ հին սերնդի խաւարային ճանա-

պարհներից և նորա կանխակալ սովորութիւններէց: Բայց եթէ նոր սերունդը միայն տարիների թւով է համարվում նոր, իսկ մտածութեան եղանակով նոյն է, ինչ որ և հինը, այդ նշանակում է հին գինին նոր տկի մէջ ածել կամ հին տխամորով նոր խմոր ունցել: Նոր սերունդը, ազնուացնելով իւր սիրտը, իւր հոգեւոր ոյժերը, ունի միայն զաղափարական ճշմարտութեան հասնել, հետեւաբար դորա կեանքի բովանդակութիւնը իդէաները պէտք է լինեն և ոչ զէնքերի դարդակ շառաչուն, ուր պատերազմի դաշտը մնում է նոյնպէս, որպէս և առաջ էր. ոչ մի վէրք, ոչ մի զոհ, ոչ մի յաղթութիւն: Աստուած իմ, Աստուած իմ: մի՞թէ և նոր սերնդի ուղեղի գիծը ծուռն է, ինչպէս և հինը, և այդ պատճառով բաւական անհաւասար պտոյտներ է անում):

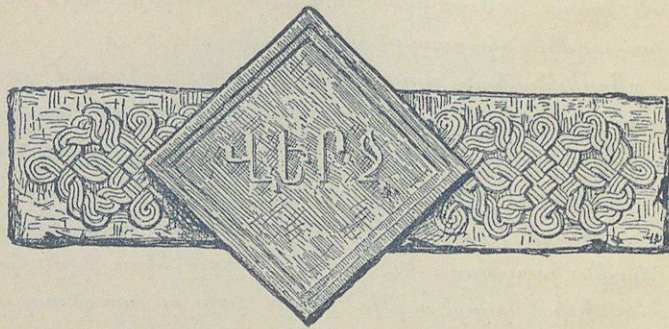
ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Մենք այս գրքի երրորդ զլնում յայտնել էինք այն միտքը, որ վաստակաւորին, եթէ դա ունի մի որ և իցէ լաւութիւն, բաւական է արդէն այդ լաւութեան գիտակցութիւնը և սորանից աւելի ոչինչ հարկաւոր չէ նորան: Այդ գիտակցութիւնը առաջնորդում էր և մեզ մինչև ներկայ հանդէսը: Տասնեակ և աւելի տարիներ ինձ առաջարկում էին մի այդպիսի հանդէս, և, որովհետև այդ տեսակ հանդէս ու հանդիսաւորութիւն, հակառակ են իմ հասկացողութեան, ես հրաժարվում էի դորանից. սակայն վերջին առաջարկութիւնը կրում էր և բարեկործական սկզբնաւորութիւն,—եւ համաձայնեցի դուրս գալ իմ համեստ գերից և ընկնել այս քաղցր աղճիկ մէջ: Ձեր առաջ զրաժ «Յոբելինական տպաւորութիւններ» այդ քաղցր աղճիկի նկարագիրն է:

«Յոբելինական տպաւորութիւններ» սկզբում բաղկացած էին միայն առաջին գլխից, որ պիտի խօսուէր առաւօտեան յոբելեանի հանդէսին, որպէս առաջին ճառ. բայց մի օր առաջ ծագեցին այնպիսի հանգամանքներ, որ եւ ստիպուեցի խօսել երկրորդ ճառը, առաջինը թողնելով ճաշին կարգալու: Եւ այստեղ առաջ եկաւ նոյն հանգամանքների ներդրութիւնը, որ վախ ու տաքնապ ազդեց հանդիսականներին, ասես թէ սիւնաղարդ սրահի պա-

տերից քաջքեր էին նայում: Թէև այդ երեակայութեան խրատութիւնները արգելք եղան ճառախօսութեան, բայց ամենեւին արգելք չեղան ինձ ընդարձակել «տպաւորութիւններս» վեց զուխ: Այդ օրը ես նշանակեցի յօրեկանիս առաջին տարեգրի մէջ, որ է 1892 թ. 9-ին Ապրիլի: Ահա նոյն օրը, տասներկու ամիս պտտուելով աշխարհի երեսին, նորից դարձաւ մեր աշխարհը գարնան եղանակի հետ, — եղանակ մարմնաւոր և հոգեւոր վերանորոգութեան: Անցան այն խրատութիւնները, հանդարտեցին մոքերը, որպէս հանդարտում է և ծովը, որ մի փոքր առաջ մրմռում էր գազանի պէս, բայց այժմ միայն մարդարտի շարեր են խաղում նորա կապուտակ մակերեւութին: Ահա և մանուշակի ու շուշանի թփերը դարձեալ սկսան բուրել անուշահոտութիւն և թռչնակները դարձեալ ազատ հնչել իւրեանց կանաչահիւս վանդակներից ծառերի վերայ: Եթէ և մեր մտածողութեան մէջ, մեզմիկ ծփալով և օրօրուելով, այն մարդարտի շարերն փայլէին: Եթէ և մեր սիրտը ազատ ու անկեղծ հնչէր սէր և միաբանութիւն:

1892 թ. Յունիս—Օգոստոս.
Տաւրիկեան թերակղզի,
ԱՂՈՒԲԿԱ ԳԻՒԴ.,

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	ԵՐԵՆ.
Մանուկ Սաղամեանցի յիշատակին նուէր	5
Յորեկանի ծառ	6
Ս. Նազարեանցի յիշատակին	12
Վերջին փափագ	14
Պանդուխտ հոգի (նուէր Ս. Նազարեանցի յիշատակին)	16
Հանգամ քնար	19
Անդին գոհար	22
Յ. և Թ. Տէր-Յակոբեանների հարսանիքի քսանհինգամեակին	24
Զոհեր	27
Բանաստեղծի դամբանին (նուէր Ս. Սաղամեանցի յիշատակին)	29
Յորեկանական տպաւորութիւններ	31
Վերջարան	76

Հայաստան
1992

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0340417

